

УРБАНИСТИЧКИ И ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ЈАГОДИНЕ
XIV–XX ВЕК

Апстракт: За протеклих 600 година Јагодина је у свом развоју прошла кроз разне фазе урбаног, етичког и културног развоја. Формирајући се најпре као сеоце са тргом у плодној долини, као трговиште у доба средњовековне српске државе, као важна саобраћајна станица и војно утврђење у доба турске владавине, да би након Српске револуције па до краја XIX века прерасла у развијену административну, културну, саобраћајну и трговинско-занатску окружну варош. Почетком XX века и између два светска рата прераста од трговачко-занатског средишта у једно од развијенијих индустријских средишта Србије. Постаје модерна европска варош. Након Другог светског рата, развојем комуникација, привреде, концентрацијом управних, судских, просветних, здравствених и др. делатности, Јагодина постаје регионални центар Средњег Поморавља Први помени области

Крајем XII века територија Поморавља, Левча и Белице ушла је у састав српске државе у чијем саставу ће остати све до пада Деспотовине под турску власт 1459. године.

Први писани извор који спомиње области Белице и Левча је Хиландарска повеља, издата 1198. или 1199. године, у којој на једном месту стоји да је велики жупан Стефан Немања, поред осталих градова освојио и Левач и Белицу.

По други пут ове области се помињу у Повељи коју је издао Немањин син Стефан Немањић, негде између 1200-1202. године.

Ни у једној од ове две Повеље се не помињу никаква насеља, а њих је по свој прилици морало бити, јер зашто би Немања освајао пуне ненасељене територије. Можемо само предпостављати да је у ово време постојало неко насеље на месту данашње Јагодине, али под којим именом, ми не знамо.¹

Следећи запис ових области је 1220. године, приликом оснивања прве српске архиепископије у Жичи. Између осталих прилога које Стефан Првовенчани прилаже цркви Светог Спаса у Жичи, налазе се и жупе Белица, Левач и Лугомир.²

Све до половине XIV века немамо података, нити помена о овим крајевима. Предпостављамо да су поједини догађаји дотакли и простор Средњег Поморавља, који је тада представљао периферије српске државе. Тежиште ширења и успона је било ка југу, ка обновљеној византијској држави.

Свој значај Поморавље добија у доба распада Душановог царства и стварања државе кнеза Лазара и његових наследника. Средиште политичких, културних и привредних дешавања

белутка, којим је река била богата. Станоје Мијатовић, *Белица*, Насеља и порекло становништва, Београд, 1948, 3.

Жупа Левач је обухватала крај око горњег тока Лугомира. По предању је име добила од самог кнеза Лазара јер се налазила са леве стране реке Мораве. Драгић М. Јоксимовић, *Темњићи Зборник*, I, Београд, 1932, 12. Тодор Бушетић, *Левач*, Насеља српских земаља, 1903, 462,464.

Жупа Лугомир, касније Темнић, простирала се око доњег тока реке Лугомир. Добила је име по многим шумама и луговима који су је окруживале са обе стране тока реке. Кнез Лазар и кнегиња Милица кумовали су, по легенди и настанку назива Темнић, у коме су, каже се имали бању и дворац. Једном приликом угледавши пространу житна поља, која су се тамнила, рекоше: *Ала је ово тамник*. Тако је име и остало. Т. Бушетић, *Темњићи Зборник*, 12. Станоје Мијатовић, *Темнић*, Насеља српских земаља, Београд, 1903, 248.

Ови називи одржали су се до данашњих дана, али са промењеним значењем. Данас називи Белица и Левач означавају крајеве, а Лугомир је назив истоимене реке.

¹ Душко Грбовић, *Привреда Јагодине у XV веку (до 1459. године)*, Јагодина, 2004, 4.

² Жупа Белица је крај који се простирао око реке Белице. Постоје три народна предања о постанку имена: по пшеници *белице*, које је некада било у изобиљу; због *беличасте* воде у самој реци и по трећем, због камена

помера се са југа у област Поморавља, које ће тада добити на значењу.³

Стичу се сви повољни услови за настанак новог насеља које ће убудуће имати незаобилазну улогу у многим историјским дешавањима.

Први помени Јагодне

Буран период распада Душановог царства, продор турске војске, судбоносне битке, међусобни обрачуни српских обласних господара, карактеристични су за другу половину XIV века.

У то време богата долина Мораве нудила је погодне услове за настанак новог насеља. Место где су се укрштала два мање важна пута, један који је ишао левом обалом Мораве од Смедерева за Крушевац, и други, који је водио од села Медвеђе за Левач и Западну Србију, између река Белице и Лугомира, било је најпогодније за образовање једног омањег насеља, које би било погодно као место где ће се народ из Белице, Левча и Ресаве, сусретати и трговати.

Наравно, трг није настао одједном, преко ноћи, већ је то био процес од неколико година. Основни предуслови, као што су присуство локалног становништва⁴, постојање већ развијених трговачких путева, који су водили ка другим трговачким центрима, затим заштићени положај од непрестаних ратних операција, постепено су привлачили народ и из удаљенијих крајева. Управу над тргом је имала нека од породица верних кнежевих великаша.

Пријатна околина и положај трга привукли су пажњу и саме владарске породице. Кнез Стефан, његов брат Вук, мајка Јевгенија и остала дворска свита користили су ретке тренутке предаха или у двору неког од својих поузданих великаша или у свом летњиковцу, који се по свој прилици налазио на брду изнад трга.

У то време пада и први писани помен о Јагодни. То је разрешница, писана 15. јула 1399. године, којом се потврђује да је дубровачки трговац Живулин Станишић предао државној благавној сву царину за Планску и Шетоњску област. Разрешница се издаје по заповести госпође Јевгеније и деспота Стефана и господина Вука. Помињу се и службеници Дворске канцеларије, челник Хребелјан, ризничари Шаинац и Вукашин и писар Ратко. По овоме закључујемо да се у Јагодни, у том тренутку налазила цела Дворска канцеларија са владарем на челу.⁵

Други помен је хрисовуља од 8. јуна 1411. године, у којој деспот Стефан дарује нека села манастиру Хиландару. Хрисовуља је донета на сабору у Јагодној, на ком су присуствовали патријарх, митрополити и властела. Поред Деспотовог потписа стоји владарски печат.⁶

Ова два најранија и једина сачувана помена с краја XIV и почетка XV века нам говоре да је тадашња Јагодна била лепо, пријатно село са тргом, у коме је постојао властелински двор на данашњем Ђурђевом брду, у који је повремено навраћала владарска породица са државним чиновницима.

Јагодна у доба Деспотовине

Од 1413. године деспот Стефан је успешним вођењем дипломатије како према Угарској, тако и према Турској, успео да својој држави обезбеди мирнији период економског, културног и научног развоја. Нарочито се развија трговина, рударство и градитељство. Несметани просперитет трајаће све до краја 1425. године, када започињу стални турски напади.

Јагодна, налазећи се у центру Поморавља, ослањајући се на богата села у своме залеђу доживљава несметани и непрекидни развој. Она је важан локални трговачки центар који је привлачио сељаке из Белице, Левча и дела Ресаве. У историјској науци је још увек недовољно позната економска улога таквих мањих тргова као што је Јагодна.

Деспот Стефан умире 19. јула 1427. године. Наследио га је његов сестрић, педесетогодишњи Ђурађ Бранковић. Покушао је да настави са политиком свог ујака, али чекала

³ Душко Грбовић, *Средње Поморавље од Стефана Немање до пада под турску власт*, необјављени рукопис за стручни испит, Јагодина 1993, 42, 43.

⁴ Потврду о постојању околних насеља налазимо у Повељи коју је монахиња Јевгенија издала манастиру св. Пантелејмона на Атосу 1395. године. У њој се потврђују добра и повластице, међу којима се налази и село *оу Белици Трнава*... Повеља кнеза Лазара манастиру Раваници помиње село Глоговица (данашњи Глоговац). Сигурно је било још таквих села, али се она не помињу у историјским изворима.

⁵ Душко Грбовић, *Разрешница рачуна Живулина Станишића од 15. јула 1399. године као извор за војну историју Средњег Поморавља*, рад у штампи, 1- 10.

⁶ Д. Грбовић, *Средње Поморавље*, 50-55.

су га тешка искушења јер су Турци надирали према Ресави.

Тридесетих година XV века територија Деспотовине постала је крваво попрштете турско-угарских ратова. Долину Мораве сада користе војске у својим походима, пустошећи и харајући без милости. Народ се склањао у тешко приступачне пределе земље, у утврђене манастире и градове.

У то време, око 1430. године, почиње зидање манастира Јошанице, 12 км западније од Јагодне, на југоисточним обронцима Црног Врха. Ранији истраживачи су као градитеља Јошанице истицали војводу Јакшу Брежичића, властелина чије је седиште било у Јагодни.⁷ Манастир је добио име по реци која протиче у близини.⁸

Смрт деспота Ђурђа 1456. године и неслога међу његовим наследницима, убрзали су коначан пад Деспотовине. Огромна турска војска, на челу са султаном Мехмедом II, без икаквих препрека је прошла кроз Србију 1459. године и без борбе заузела Смедерево. Овим је Српска Деспотовина престала да постоји, а од њених остатака је одмах образован Смедеревски санџак.

Можемо само нагађати каква је била судбина Јагодне за протеклих тридесет година. Непрекидна ратовања, збегови и бежанија, турски пљачкашки походи и одвођење у ропство, постали су део свакодневнице за до тада напредну и релативно мирну долину Мораве, а самим тим и за Јагодну. Али, и поред свега, средњовековни трг са селом, је успео да се одржи и да половином следећег века постане угледна станица на Цариградском друму.

Деспот Ђурађ је оставио трага у Јагодни. Писаних трагова немамо, али брдо крај насеља, по предању, добило је име по њему. Станоје

Мијатовић наводи да је на Ђурђевој брду постојала нека развалина за коју се вели да су остаци двора-летњиковца деспота Ђурђа.⁹ У своје време, он је на брду подигао цркву (придворни храм већ постојеће резиденције?). Дуж читавог градског тока Белице налажени су трагови и докази о постојању средњовековног сеоцета са тргом. На основу тих налаза, претпостављамо да се тај првобитни трг, са првом црквом и некрополом, налазио баш на простору где је и данас центар града (тачније дописништво РТС-а).¹⁰

Касаба Јагодина у Другој половини XV до краја XVI века

Турци уводе своју организацију власти. Укинута су жупе, а основани су санџаци, као највеће административно-политичке области. Они су се делили на кадилуке и нахије. Падом Смедерева 1459. године, средњовековна жупа Белица припала је Брвеничком кадилуку Смедеревског санџака.

Успостављајући своју управу, Турци су задржали корисне остатке ранијег периода, тако да власт у почетку није дирала у веру и имања, чак је било спахија-хришћана. Један од њих је и познати војвода деспота Ђурђа Милош Беломужевић, који се око 1476. године помиње међу тимарницима Смедеревског санџака као субаша Јагодине.¹¹

Прве деценије турске владавине нису довољно познате због недостатака историјских извора. Потпунију слику о Јагодини у то време пружају нам први турски пописи становништва.

Пописни дефтер из 1476-78. године наводи да је Јагодина село у кадилуку Брвеник, у коме има поред 101 куће раје и 4 удовице, још 26 влашких кућа¹², 23 одрасле мушке главе и

⁷ Војвода Јакша је предводио српску војску 1453. године коју је деспот Ђурађ, као вазал морао да да Турцима, приликом опсаде Цариграда. Његови синови Стеван и Дмитар, које је и народна песма опевала, напустили су Јагодну после пада Смедерева. Браћа Јакшићи су са 1200 српских војника, прешли у Угарску, где им је краљ Матија Ковин, око 1464. године, поклонили властелинство. Убрзо су постали највиђенија српска властела у Угарској. Д. Грбовић, *Привреда*, 18.

⁸ Народно предање говори да је у пећини испод брда Шареника, која и данас постоји, у старо време живео неки испосник по имену Јоша, по коме је добио име не само манастир него и река, која поред њега протиче. Испосник Јоша се ту први доселио, а одакле, о томе народно предање ништа не каже. Душан М. Дачић, *Манастир Јошаница, из прошлости старе Јагодине*, Београд, 1971, 7.

⁹ С. Мијатовић, *Белица*, 104. Види М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1876, 180.

¹⁰ Саво Ветнић, *Просторно-географски положај Светозарева*, специјална студија, 1974, 22

¹¹ По одласку браће Јакшић њихова имања у Јагодини и околини је преузео или наследио војвода Милош Беломужевић. Убирао је приход од 8583 акче. Око 1465. године пребацио се у Угарску са извесним бројем својих људи, одакле је 1500. године са 9000 војника напао на турску територију, нанео велику штету и са пленом се вратио назад преко Дунава. Од угарског краља је добио градове и села на баштину.

¹² Због слабе насељености земље, турска власт је око 1475. године населила већи број Влаха, који су били познати као сточари, и као такви уживали су статус слободних сељака и знатне повластице. Овај статус им

Ітеклић. Међу њима било је и 2 војника са 10 јамака. Село има једну рајинску воденицу која ради целе године док је хаса воденица запустена. У оквиру дефтера пописан је тимар Милоша Беломужевиха, који је држао Јагодину, са приходом од 8533 акче. У истом попису се наводи да се у Јагодини одржавају пазарни дани, сваких седам дана и панађур, једном годишње. Панађур се због страха од упада не одржава. Међу пописаним становништвом се помињу Радој говедар и Рукчић говедар.¹³

Највероватније да већ тада Јагодина постаје седиште нахије, јер се нигде у изворима не помиње Беличка нахија.¹⁴ Ту се окупљају трговци и занатлије да би продавали доведену робу или своје производе. Истовремено им је богати крај нудио различите земљорадничке и сточарске производе.

Следећи турски попис из 1516. године бележи пад становништва: 98 кућа раје, 26 неочењених и 2 удовице. Влашко становништво се изгубило, највероватније у потрази за бољим пашњацима.¹⁵ Насељавање муслиманског становништва започиње тек двадесетих година XVI века. Османлије привучени плодном равницом, здравом климом и разгранатом комуникацијском мрежом радо су одабирали Јагодину као стално место боравка. Половином XVI века Јагодина међу првима добија статус касабе¹⁶ и важног свратишта на Цариградском друму.

Средином XVI века Јагодина постаје тимар једном од крупних турских феудалаца. То је Дервиш-бег Јахјапашић, син чувеног Балибега, освајача Београда 1621. године. Мада је Дервиш-бег у то време беговао у Сегедину, својим интересом за Јагодину, највише је

допринео да се она развије у прометну касабу на Цариградском друму. Временом Јагодина поприма оријентални изглед са амамима, хановима, џамијама, каравансарајима, безистанима, чесмама, и прелепом сахат-кулом која је по свом изгледу могла да се мери са будимском, и другим до тада непознатим градским објектима.

Касабом је доминирао сарај са двориштем Дервиш-бега. Ограђен као сељачко двориште високим зидом од иловаче или непечене цигле. На улазу у двориште била је једна велика капија, а поред ње соба са огњиштем и једна стаја за неколико коња. Насупрот капији стајала је дрвена кућа, подигнута на некој старијој згради или зидинама. Имала је две ћелије са огњиштима, у средини ходник, све отворено, без патоса и неког тавана. Испред куће, преко улице, налазило се исто такво ограђено двориште са истом дрвеном сељачком зградом, у којој се налазио бегов харем.

Око 1555. године подигнута је нова џамија (на простору преко пута старог Јухора). Била је једна од најлепших на Балкану, тако да је по лепоти могла да се мери са Београдском. Коцкастог облика, дугачка 14м. и широка 10м. саграђена је од тесаног камена и опеке. Испред ње је изграђена и јавна чесма од белог мермера, где су се Турци прали пре уласка у џамију. Око 1560. године у џамији је сахрањен Дервиш-бег и по њему је он и добила име. Срушена је тек 1928. године. Нешто касније, саграђена је и друга џамија, на уласку у Јагодину (око места данашњег Суда) и била је покривена оловом.¹⁷

Амам (јавно купатило) налазило се 200м. од џамије, дужине 45м. и ширине око 17м., са зидовима дебелим око 1м. Вода је преко теразија долазила са Буковичке чесме, на око 2,5км. северозападно од Јагодине. Европски путописци, који су прошли кроз Јагодину пореде амам, по лепоти чак са будимским амамом. Рушевине амама стајале су све до Првог светског рата, када су срушене.¹⁸

Дервиш-бегове задужбине су и два каравансараја, од којих је један био нарочито леп и простран. Грађени су од камена и покривени оловом или опеком. Само један улаз омогућавао је да коњаник несметано уђе са товаром. Они су служили као преноћиште путницима и нису имали никаквих посебних удобности.

је укинута 1536. године, када се изједначавају са својим обавезама, према држави, са осталом рајом.

¹³ Д. Грбовић, *Привреда*, 26–28.

¹⁴ Седиште сваке нахије се увек налазило или у неком граду, вароши или нејвећем селу у околини. Поређења ради у првом попису Ланиште је имало 18 кућа, Мугиловац (данашњи Пањевац) 1 кућу, Буковча 31 кућу, Михатовац 8 влашких кућа, Равно (данашња Ћуприја) 41 кућу. Тако је по Јагодини, као најмногљуднијем месту, нахија добила име. У свим каснијим изворима XVI и XVII века овај део Београдског пашалука носи назив Јагодинска нахија.

¹⁵ Олга Зиројевић, *Цариградски друм* (1459–1683), Зборник ИМС, 7, Београд, 1970, 141.

¹⁶ Касаба је општи назив за отворена муслиманска насеља чије се становништво искључиво или претежно бави градском привредом, занатством, трговином, или сл. Да би једно насеље добило статус касабе, мора имати своје одређене границе и територију, бар једну џамију, чаршију, хан или каравансарај и амам.

¹⁷ 8. и 9. извештај Учитељске школе, 1905-6 и 1906-7, 4, 8. Олга Зиројевић, *Цариградски друм*, 138–140.

¹⁸ 8. и 9. извештај, 10-11.

У то време изграђена је мензилхана (мезулана), на простору преко пута џамије, тако да је између њих пролазио Цариградски друм. Јагодинци, и хришћани и муслимани, имали су обавезу да се старају о 2-3 мензилска коња. Заузврат су уживали извесне пореске олакшице. Ови коњи су служили искључиво за пренос турске званичне поште. У наредним вековима јагодинска мезулана постаће једна од најугледнијих на читавом Цариградском друму. Срушена је 1924. године.¹⁹

Јагодина је постала чувена и по хановима, а једина је имала изграђену мусафирхану, гостионицу у којој путници добијају бесплатно храну и преноћиште, на делу пута од Београда до Ниша. За разлику од каравансараја, где је коначиште било бесплатно, у хановима се наплаћивало за конак и храну. У дућанима поред хана могла је да се пазари разна роба.

Камени мост са три лука на Белици на путу за Левач, подигнут у то време, такође је привлачио пажњу путника. Први пут је оправљен тек за време владе кнеза Александра Карађорђевића, а минирао је октобра 1915. године, да би се успорио улазак аустријске војске у Јагодину.

У Јагодини је по заповести Дервиш-бега, неки немачки сајџија изградио и сахат-кулу, што је у оно време била реткост и у Турској.

Додајмо свему овоме и јавну кухињу за сиротињу (имарет), уређен водовод (са северне стране Ђурђевог брда пролазиле су цеви у више праваца, док је један ред ишао са источне стране), школу у којој су се турска деца учила молитвама, на десетине дућана, пространа оризишта (пиринчана поља) према Морави²⁰, богате винограде на Ђурђевог брду изнад Јагодине, и добићемо слику Јагодине, средином и крајем XVI века.

По наређењу Дервиш-бега у непосредној близини Јагодине насељено је 40 породица и 10 момака из Печуја, из Угарске. Насељени су на напуштеном простору (мезри) средњовековног села Добрање и третирано су као лични робови Дервиш-бега. Касније се спомињу и у селу

Мишевићу, а било их је и у самој Јагодини. Једно од занимања им је било и узгајање винограда на Ђурђевог брду и прављење надалеко чувеног црног вина.²¹

Српски део становништва, који се налазио лево од Белице, групише се око обновљене цркве, углавном се бавио ситним занатима и земљорадњом.²²

Али, и поред многих привилегија и олакшица од стране турске управе, временом је број хришћанских породица смањен, тако да је 60-тих година XVI века спао на 40 кућа и 22 нежењена мушкарца. У истом попису број муслиманских кућа повећао се на 110, од тога 25 синова Абдулаха, што нам указује на њихово хришћанско порекло. Овај процес исламизације становништва, крајем XVI века, захватио је територију читавог Београдског пашалука. Оно локално становништво, које није хтело да се исламизује, повлачило се у околна села, манастире, или у северније делове.

Следећи попис настао у време владавине султана Мурата II (1574-1596), говори нам да је Јагодина, као и већина насеља, била погођена општим опадањем турског Царства. Укупно је било 114 кућа, од тога 77 хришћанских и само 27 муслиманских кућа, од којих 8 синова Абдулаха.²³

Паланка у XVII веку

Почетком XVII века Јагодина још више добија на важности и постаје утврђена турска варош-паланка.²⁴ Први пут се паланка помиње 1621. године у опису анонимног пратиоца

¹⁹ Исто, 25–28.

²⁰ Пиринч је био тражени прехранбени производ у то време, нарочито за потребе војске. Равница према Морави, дотада обраста густим шумама, све више је крчена и испресецана малим, ниским гредицама или слоговима, да би пиринчана поља увек била наводњавана. За ово су коришћени атари села Рибара, Ракитова, Праћине, Мијатовца, Трнаве, Винораче, Деонице, Вољавча, Буковча и Ланишта.

²¹ Код двојице путописаца крајем XVI века, Р. Лубенка и А. Волфа, спомиње се насеље Еперис. Грешка је највероватније настала, због њиховог утиска да на овом простору живе само Мађари. Еперис је и данас једно село у Мађарској, одакле су ови досељеници дошли.

²² У неким каснијим изворима, с краја XVIII века, лева обала Белице је ненасељена. Можемо само нагађати како је до тога дошло: можда је ток Белице промењен, па је тај простор постао мочвара, или су се српски становници иселили у потрази за мирнијим животом, или су то неки сасвим други разлози. О томе немамо писаних извора.

²³ Олга Зиројевић, *нав. дело*, 142.

²⁴ Паланка је мање утврђење изграђено од дрвета, земље и другог слабог материјала, и ограђено палисадом од прућа и коља. У њима борави турска посада са заповедником и са задатком да обезбеђује промет на главном друму. Кад неко наиђе друмом, стражар, ако је то обичан пролазник, залупа у добош у знак слободног пролаза; или, ако су то разбојници, онда стражар залупа на узбуну. *Темнићи зборник*, 35.

барона де Корманена, који је путовао султану Осману у Цариград.

*...Јагодина је велика варош на лепом месту, где има више Турака него хришћана зато што у њој живи већина спахија с тимарима који се налазе у том крају...*²⁵

Главни разлог подизања утврђења у Јагодини, био је појава и ширење хајдучије, што је ометало јавни поредак, промет и размену добара. Крај око Јагодине је још с краја XVI века био по злу чувен по опасним ајдучким бандама.²⁶ Богати каравани и трговци били су главна мета напада. Није више било довољно да локално становништво (мартолози и дербенџије) обезбеђује путеве, па је турска власт одлучила да тај задатак повери редовним војним јединицама. Тачан број турске посаде (мустахфизе) у Јагодини није нам познат, али у просеку је износио 20-30 људи, на челу са агом или диздаром и ђехајом. Посаду су сачињавали различити редови војске (коњаници, пандури, војници и мартолози). Али, и поред строгих потера и казни, хајдучија није могла да се сузбије, већ добија још већи замах, претварајући се у национални покрет.

Сви путописци који су током XVII века пролазили кроз Јагодину слажу се у описима: Она је велика варош, која оставља пријатан утисак. Средином века добила је и доста леп безистан, у коме је могла да се пазари најфинија роба из најудаљенијих крајева.

Средина XVII века је време када паланка Јагодина, после Београда и Ужица представља најважнији турски град у унутрашњости. Као локално занатско и трговачко седиште, представљало је важно свратиште на Цариградском друму. Турски путописац, географ и историчар Евлија Челебија, који је

1660. године прошао кроз Јагодину, оставио је опис тадашње вароши:

*Прешавши, дакле, са страхом овај дрвени мост (на Морави), пођемо даље и стигнемо у Јагодину. И овде је Краљ Деспот подигао једну тврђаву, која је временом опала, а град остао напредан. У Јагодини има: 1600 кућа црепом и шиндром покривених; једна ниска али пространа и оловом прекривена џамија Јајали Дервиш-бега, један леп амам; добрих ханова и 100 дућана. Уз џамију се налази задужбинска зграда Дервиш бега. Овде је климат добар; има много винограда, вртови воћњака. Јагодински округ је велики. Становници су образовани, часни и добродушни, говоре бошњачки и сви су потури...*²⁷

На основу ове забелешке можемо приближно утврдити број становника у то време. Ако применимо индекс 6 за просечан број укућана једног домаћинства, Јагодина је имала нешто мање од 10000 становника. На жалост, Челебија не даје однос хришћанског и муслиманског становништва.

На основу података из Челебијиног описа, закључујемо да су се формирале две одвојене зоне: чаршија, са око 100 дућана, око џамије и мезулане, и махале, стамбене четврти, дуж десне обале Белице. Мањинско српско становништво настањивало је и даље леву страну Белице.

Кратка белешка из 1675. године, италијанског путописца Морозинија, донекле уноси забуну у тадашње описе Јагодине. Она гласи:

*Јагодина је мала варошица са око 150 кућа, са два врло удобна хана...*²⁸

Криза која је уследила након Челебијиног боравка у Јагодини морала је бити врло нагла и драстична. За само 14 година од развијене вароши, остала је мала варошица.

Следећи опис уноси додатну забуну. Када је познати италијански картограф, историчар и дипломата Фердеинандо Марсиљи 1680. године прошао кроз Србију, описујући своје путовање издваја само два српска града, и то, Београд и у унутрашњости Јагодину, *као доста велико насеље*, као и дрвени мост на Морави.

Несталност становништва у Јагодини највероватније је повезана са ратовима које је

²⁵ Емил Цветић, *Из историје старе Јагодине*, Светозарево, 1988, 18.

²⁶ Стјепан Герлах, протестантски свештеник који је 1573. године путовао за Цариград, описује: пошто смо од Баточине путовали незгодним и непријатним путем, самим шумама и луговима, приспели смо на две миље пута у Јагодину. На том путу ваљало је умножити пешачку и коњичку пратњу, јер се био пронео глас, да се у овом крају брзе силна чета од 80 хајдука. Осим своје, добили смопусту рашку момчад, која је ишла босонога, а место оружије носила је тољаге и нека копља. Лукавица, гора у долини Мораве, на путу за Јагодину, остаће гнијездо хајдучко и у следећим вековима. О томе нам говори турска наредба из 1577. године, упућена смедеревском санџакбегу, да одреди 30 мартолога са задатком да чувају велику планину у јагодинском кадилуку каја је стално легло хајдука. Олга Зиројевић, *нав. дело*, 91.

²⁷ Божидар Недељковић, *Светозарево пређашња Јагодина*, Београд, 1982, 31.

²⁸ *Темнићи зборник*, 37.

Турска водила у другој половини XVII века, као и припремама за предстојећи рат са Аустријом.²⁹

Јагодина у периоду Бечког рата

Половином 1683. године кренуо је велики везир Кара-Мустафа са огромном војском да освоји Беч. У припремама за рат учествовали су и тадашњи становници Јагодине. Њихов основни задатак, поред обезбеђивања дела Цариградског друма био је набавка и складиштење сена за турску војску, која је пролазила моравском долином. Сем тога, на турској страни учествовали су и Срби, који су као помоћне чете пратили војску. У походу су учествовали и регрутовани јаничари и спахије из Јагодине и њене шире околине.

Али, након безуспешне опсаде Беча, савез Свете лиге наноси тешке поразе Турцима, што је крунисано освајањем Београда 1688. године. У свим овим акцијама учествовали су и Срби, који су масовно прелазили на страну савезника. Глас о турским поразима допро је и до Срба у Јагодини и околини, па хајдучија и узнемиравање турске војске још више узима маха. О размерама одметања говори нам податак да је у Јагодинском кадилуку отписано за 1687. годину више од половине пређашњих харачких обавезника. Народ је напуштао своја пребивалишта и одлазио у збег, најчешће у тешко приступачне планинске пределе (пећине и манастире). У то време, по злу чувен, јаничар Јеген Осман-паша, одметнувши се од Порте, пљачкао је и палио села око Мораве, светећи се Србима због сарадње са савезничком војском. Само у једном збегу код манастира Раванице побио је 800 до 900 душа.³⁰

У лето 1689. године Поморавље је постало главно поприште ратних операција. Из ослобођене Јагодине главнокомандујући савезничке војске маркграф Лудвиг Баденски је 15. септембра јавио цару у Бечу *да му Срби помажу, да на све стране устају на Турке...* Већ сутрадан је са војском прешао Мораву и кренуо ка Нишу.

Почетком новембра 1689. године ратна срећа променила се у турску корист. Нови велики везир Мустафа-паша Ђуприлић је у контраофанзиви незауостављиво уништавао све пред собом. Бежећи пред турском одмаздом масе хришћанског становништва су тражиле спас ка

северу. Србија је постала пуста, запуштена земља.

Почетком октобра 1690. године Мустафа-паша се улогорио у Јагодини, на данашњем Вашаришту све до Буковичке чесме. Видевши беду и пустош око Јагодине, наредио је да се доведу двојица најстаријих, преосталих Срба. Када их је упитао за разлоге запуштености, добио је одговор да је њихова црква изгорела а да изградњу нове немају дозволу, те се већина становника преселила на друго место, а да су због проласка многих војски били спречени да обрађују поља и гаје жито, због чега је наступила глад. Када је ово чуо, велики везир је наредио да се посебним ферманом војсци забрани пљачкање. Када се враћао са свог победничког похода почетком 1691. године Мустафа-паша је затекао у Јагодини дупло више становника, који су живели у миру. Ово побољшање трајало је кратко, јер су се после погибије великог везира на Сланкамену 26. јануара 1691. године, бесни јаничари устремили на све хришћане у Београдском пашалуку, не обазирејући се на Порту.³¹

Порта је ферманима о помиловању и разним олакшицама настојала да поврати избегло становништво, али је одзив повратника био занемарљив.³² Народ који је остао у Пашалуку, нарочито онај поред Цариградског друма, тражио је уточиште по збеговима, склањајући се у тешко приступачне, али безбедније пределе.

Истовремено са збеговима, стваране су и хајдучке дружине. Оне су нападале турске сакупљаче пореза, трговачке караване, транспорте жита и оружја, па и веће турске војске приликом проласка Цариградског друма. Због тога је земља бивала све запуштенија.

Мост на Морави код Јагодине су Турци желели да обезбеде по сваку цену, па је чување поверено Исмаил-паши, намеснику анадолског санџака Чорум. Мезулане на путу до Београда чувао је Ибрахим-ага, пиротски ајан.

Самим тим било је неопходно да се обнове попаљене паланке, и да се у њима поставе војне посаде. На крај око Јагодине, који је одраније познат по хајдучији, овом приликом је нарочито обраћена пажња, па је изграђена још једна паланка, са западне стране моста код

²⁹ Е. Цветић, *Из историје старе Јагодине*, 20, 21.

³⁰ Радмила Тричковић, *Ђуприја и Средње Поморавље до I српског устанка*, Зборник Бој на Иванковцу, посебно издање САНУ, DXXII, Београд, 1979, 120, 121.

³¹ *Исто*, 126.

³² Прилику за повратак су искористили бивши становници јагодинског села Драгоцвета и ресавског села Свилајнца. *Исто*, 126.

Јагодине.³³ Али, предузете мере обезбеђења нису зауставиле хајдучију, јер је у пролеће 1692. године сам беглербег Румелије Махмуд-паша Хасанбеговић, претрпео велику срамоту, пошто је опљачкан негде код Јагодине.³⁴

У јулу 1695. године Порта је донела одлуку да се разбију све збег-раје, и да се населе по већим паланкама. Том приликом, кадија и ага у Јагодини добили су ферман да се раја која се ту населила пет година ослобађа свих дажбина, а да ће од сада давати златник цизије, осмину свих прихода господару земље и спенцу од 32 акче. Заимима и спахијама је скренута пажња да сами убиру своје приходе и да не поверавају тимаре субашама.³⁵

Приликом другог војног похода Мустафе II 1696. године, његов пратилац, француски посланик Фриола, оставио је опис тадашње Јагодине. Ћуприју на Морави код Јагодине прешли су 25. јула и стигли у малу паланку Јагодину, која се налази на месту некадашње напредне вароши. Он говори да је *равница око Јагодине била дивна док је била обрађивана*, али да је потребан дуготрајни мир за њену обнову и некадашње изобиље.³⁶ Претпостављамо да је од ранијих угледних грађевина остала џамија и обновљена мезулана са 15-ак поштанских коња.

Нови, још већи намети и обавезе раји, поново су изазвали хајдучију. Према једном турском извештају хајдуци су се у лето 1696. године толико намножили да су слободно ишли као војска. Ради спречавања појачане хајдучије, Порта је наредне године наредила Београдском везиру Бујук Џафер-паши да у Јагодини насели 150 арнаутских породица и да им додели по 5 гроша државне помоћи. Али, убрзо су се ове породице одселиле, побегавши пред хајдучким нападима.³⁷

Током припрема за трећи поход Мустафе II почетком 1697. године у Јагодини је изграђен конак из кога је султан руководио војним операцијама. Мезулана је опремљена са 200 кола

сена и дрва, због чега је посечен велики део шума дуж Цариградског друма. Јагодински ага је обезбеђивао копнене и речне путеве на свом подучију. Али хајдучија у јагодинској нахији никако није могла да се сузбије и угуши.³⁸

Миром у Карловцима, 26. јануара 1699. године Београдски пашалук је поново успостављен као турска погранична покрајина са Аустријом, у чији састав је ушао и Јагодински кадилук. Због своје важности и положаја Јагодина је обновљена као војно утврђење.

Јагодина у аустријско–турским ратовима почетком XVIII века

После дугог и разорног рата турска власт је приступила обнови разрушених и напуштених градова, паланки и касаба. По свој прилици Јагодина је обновљена крајем XVII века. У њој је смештена посада од 60 јерлија са основним задатком да чувају Ћуприју на Морави, од Девебагрдана до Ћуприје. Осим њих, за чување моста одређено је и 30 пандура раје из Јагодинског кадилука. Раја се преко својих кнезова заклела јагодинском кадији да ће сама откривати и предавати хајдуке.

Почетком XVIII века Порта је водила попуштајућу и благонаклону политику, са основним циљем да се раја умножи, а настрадала и запуштена земља обнови. Када су се крајем 1702. године јагодински пандури жалити Порти да их београдски везири узнемиравају и траже намет за ћумрук и конак, Порта је донела пресуду у њихову корист.³⁹

Мирнији период погодовао је привредном развоју јер је земља почела да се обрађује, али Порта је 1716. године започела нови рат са Аустријом.

Поучен искуствима из претходних ратова, велики везир Дамад Али-паша је одредио војску за обезбеђивање залеђа од хајдука. Ћуприја и Девебагрдан су били главна упоришта са по 600 турских пешака, док је охридски паша Ебубекир из Ћуприје штитио мезулану у Јагодини. Али, предузете мере нису могле да спрече хајдучке нападе. Дуж читавог Цариградског друма турска војска је нападана, што је опет изазивало јаничарске одмазде над незаштићеном рајом. Раја из јагодинског кадилука морала је да трпи још окрутније поступке јаничара, јер су њене шуме пружале уточиште многим хајдучким дружинама.

³³ На месту средњовековног насеља Равно, где је сужено корито Мораве могло најлакше да се прелази, саграђена је нова паланка *Мост на Морави*. Аустро-турски ратови у XVIII веку дају све већи значај овом насељу, па се ранија помињања као *Ћуприја код Јагодине*, губе током времена. Већ на самом почетку XVIII века Ћуприја је имала посаду од 150 јерлија, што сведочи о значају који су Турци придавали новој паланци. О. Зиројевић, *нав. дело*, 144. Р. Тричковић, *нав. дело*, 127, 134.

³⁴ *Исто*, 128.

³⁵ *Исто*, 130.

³⁶ *Исто*, 131.

³⁷ *Исто* 132.

³⁸ *Исто*, 133, 134.

³⁹ *Исто*, 135.

У самој Јагодини налазила се јака посада, састављена од јаничара и јерлија, који су јахали по околним селима и упозоравали рају да ће бити побијена у случају појаве хајдука.⁴⁰

Офанзива аустријске војске крунисана је освајањем Београда 16. августа 1717. године. Током повлачења пред српском милицијом Турци су палили све пред собом. Мост на Морави су порушили, што је зауставило даље напредовање српских и аустријских снага.⁴¹

Миром у Пожаревцу 21. јула 1718. године Јагодински кадилук дошао је под аустријску управу.

Јагодина под аустријском влашћу 1718–1739. године

Приликом првог пописа, у јесен 1718. године, Јагодински дистрикт (раније нахија) спадао је у ред насеља које су највише страдале током прошлих ратова. Имао је 19 пустих и 17 насељених места у којима је живело 78 породица.

У попису су наведена следећа насељена места: Ланиште (18 домова), Јовац (4), Ратај (део села Медвеђе-5), Јагодина (3), Ражаница (10), Кукљин (2), Медвеђа (6), Тропоље (2), Риљац (5), Лепојевић (3), Превешт (3), Сибница (3), Волујак (4), Рашковац (3), Жупањевац (2), Петрофки (?-2) и Карановчић (4). Напуштена места су: Саба (?), Праћина, Медојевац, Стразановиц, Рашевица, Попина, Маскаре, Парцани, Срње, Ивања, Богдање, Лазаревац, Вукмановац, Белица, Драгоцвет, Лазац, Бела Вода, Стопања и Раинац.⁴²

Аустријска власт настојала је да што пре насели напуштена места, како би се обновио некадашњи привредни живот и земља почела да обрађује. Осим повратника-избеглица, Средње Поморавље насељавају и динарске колонизаторске струје из Херцеговине, Старог Влаха, Црне Горе и Осата. Осим њих, аустријска власт је у јагодинском дистрикту населила и један број немачких породица.⁴³

Број насељених места се увећавао, па се спомињу следећа насеља: Бабинтал (ново насеље), бела Црква, Бачина, Волујак, Вошанице, Грабовац, Дренова, Жупановце,

Јагодина (варош), Јашка, Јеховац, Карановце, Катун, Кукљин, Лепојевић, Маскари, Медвеђа, Опарић, Падеж, Парцан (ново насеље), Превешт, Раинац, Рашевица, Рековац, Риљац, Секурич, Сибница и Хан.⁴⁴

У попису из 1721. јагодински дистрикт бројао је 162 породице. Јагодина је поново постала важно транзитно место на путу Београд-Ниш.⁴⁵

У Јагодини се налазио један од 4 филијална комаданта под чијом командом је био гарнизон редовне аустријске војске и припадници српске народне милиције. Јагодинска команда је давала Параћину, у коме је било планирано зидање великог контумаца, једног заставника са нешто људства.⁴⁶

Некадашња џамија је 1726. године преуређена у католичку цркву.⁴⁷ Из једног извештаја Београдској митрополији 1735. године види се да је постојала православна парохија. Спомиње се јагодински поп Михат, а да *цркве у вароши не имат*. Највероватније је да се седиште јагодинске парохије налазило у манастиру Јошаници.⁴⁸

Али, ово боље стање није дуго потрајало. Велике дажбине и намети, поступање и злоупотребе провизора, чиновника и народних старешина, сиромаштво и гладовање ускоро су додијали народу. Забележени су случајеви да се становништво исељава у Турску. Из пописа 1723. године видимо да је у јагодинском дистрикту било свега 73 породице.⁴⁹

Из Јагодине је започео нови аустријско-турски рат објавом рата 19. јула 1737. године. За само три месеца Порта је повратила раније изгубљене области, а са повлачењем аустријске војске бежао је и народ да би избегао суровој турској одмазди.

Крајем јула 1738. године за мухафиза Јагодине постављен је Дели Хасаб-паша Суљобаша, скопски и крушевачки санџакбег, са задатком да обнови мост на Морави. Одмах по доласку у Јагодину побио је изван број

⁴⁰ Исто, 135, 137.

⁴¹ Е. Цветић, *нав. дело*, 25.

⁴² Душан Пантелић, *Попис пограничних нахија Србија после пожаревачког мира*, СКА, Споменик ХСВИ, Други разред, Београд, 1948, 23.

⁴³ Е. Цветић, *нав. дело*, 25.

⁴⁴ *Темнићки зборник*, 41.

⁴⁵ О пажњи коју је нова администрација поклањала обновљеној вароши, говори нам и податак да је у њој често боравио нови администратор Србије, принц Александар Виртембершки са породицом. По свој прилици, за њих је у Јагодини изграђен дом, али не знамо на ком месту. *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, Београд, 1958, 32, 42243.

⁴⁶ *Историја српског народа*, IV-1, Београд, 1994, 114, 115.

⁴⁷ Р. Трчковић, *нав. дело*, 141.

⁴⁸ *Темнићки зборник*, 42.

⁴⁹ Р. Трчковић, *нав. дело*, 142. Е. Цветић, *нав. дело*, 25.

хришћана да би присвојио њихова имања. Заједно са њим вратило се и избегло турско становништво и Јагодина поново постаје оријентална паланка.⁵⁰

Притиснути немилосрдним зулумима, народни кнезови су почели преговоре са заповедником Мораве Гего Махмуд-пашом, изразивши жељу да поново приме турско поданство. За узврат су добили бујурдлију о заштити избеглица са аустријске на турску територију, заштити збегова на аустријској страни и избеглица са турске територије који су учествовали у рату. У име пет јагодинских села по бујурдлију у Ниш је средином јула отишао кнез Жарко.⁵¹

Београдским миром 18. септембра 1739. године Београд и северна Србија поново су потпали под турску власт.

Пошто су Турци запосели цео Београдски пашалук долази до насељавања становништва, како турског по касабама и паланкама, тако и српског, које се углавном насељавало по околним селима.

Септембра 1768. године француски посланик на Порти, витез Сен-Прист, пристигао је у Јагодину. Његов непознати путописац је забележио:

*„Варош има доста становника и у њој је доста лепа каменита џамија од полу-мрамора. И људи су нам се учинили овде поштенијим па и мање опасним, иако су сви јаничари.”*⁵²

Основу турског гарнизона у Јагодини чинили су, као редовна војска, припадници јерлијског оцака. Регрутовани су међу домаћим муслиманима. Али за десетак година од Београдског мира, у саставу посаде све више се повећавао број јаничара, а на рачун јерлија. За разлику од њих, јаничари нису имали плату, а оно што су добијали било је недовољно (неколико акчи дневно, пола оке хлеба, петину меса и годишње чоху). Али су уживали друге погодности: ослобођени су пореза, дозвољено им је да се у миру баве другим делатностима. Напуштали су касарне и залазили по нахијама, где су се наметали као закупци добара која су припадала јерлијама, као господари почитључених села раје чији су законити господари били спахије⁵³, као убирачи годишњег

пореза, као власници ханова на Цариградском друму (присиљавајући путника да у њима коначе, наплаћујући неколико пута скупље храну и пиће, које су отимали од раје).

Из једне жалбе диздара Јагодине, око 1750. године види се да ферман о кнезовима није био поштован. Јаничарски заповедник–сердар у Јагодини преузео је право да сам хвата и приводи суду кривце, да би после наплатио намет за привођење, хапшење и мубашира. Све ово довело је до тога да је више од 400 поданика цизије из нахија Ресаве и Јагодине пребегло у Крушевачки санџак.⁵⁴

Али и поред свих невоља, ратовања није било. Мирнији развој Јагодине на важном путу и у плодној равници трајао је све до избијања новог аустро-турског рата 1788. године, у народу познатији као Кочина војна.

Јагодина до 1815.године

Почетком 80-тих година XVIII века по читавом Београдском пашалуку Аустрија организује обавештајну службу са циљем да прерушени аустријски официри-обавештајци прикуљају податке о турским утврђењима и комуникацијама, привредним и демографским приликама, расположењу народа, и др.

Обавештајни извештај описа Јагодине из 1783. године гласи:

„Јагодина има 60 хришћанских, 160 турских, 40 арбанашких и 30 циганских домова, 8 ханова, 6 кафана, 7 пекара; има 8 отворених свратишних итала са местима за 700 до 1000 коња. По приватним кућама нема смештаја за путнике, али је приватним италама може да се смести и храни 1400 коња.

*Према мосту на Белици, идући ка Београду, има један четвороугаони шанац, са странама од 60 корака, ограђен палисадима, са каменим зидом од 30 корака дужине.”*⁵⁵

⁵⁰ Р. Тричковић, *нав. дело*, 143.

⁵¹ Р. Тричковић, *исто*, 143.

⁵² Е. Цветић, *нав. дело*, 28.

⁵³ Вук Караџић је записао: које село нема читлук сахибију, онде је земља сељачка, од које су давали спахији десетак на оно што на њој роди; а које је имало читлук-сахибију, он је говорио да је земља његова, али

се опет знала баштина сваког сељака, и он по правди није могао ни од једног узети ништа са ње, већ ако, кад би нека породица замрла сасвим. *Историја српског народа*, 323, 324.

⁵⁴ Р. Тричковић, *нав. дело*, 148, 149, 151.

⁵⁵ Душан Пантелић, *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783 и 1784. године*, СКА, Споменик, LXXXII, Други разред, 64, Београд, 1936, 58.

Аустријски обавештајци су оставили и један план тадашње вароши и њене околине, чији се оригинали чувају у Бечком архиву.⁵⁶

Турска паланка Јагодина простирала се између старе трасе Цариградског друма и Левачког друма за Крагујевац, на потезу данашњих објеката: аутобуска станица—улицом кнеза Милете до старог Јухора—западно полукуком се приближава Белици од кафане „Солун” Сићелићевом улицом до моста за Левач—загварајући полулук преко улице Вука Караџића, хотела „Јагодина” до аутобуске станице. Севернији део је био слабије насељен, због мочварног терена (бара Јошје), док је јужни део насеља густо изидан.⁵⁷

распоређено дуж обода турских махала. Ово нам говори да српско становништво још увек није прешло на леву страну Белице, која је ненасељена.

Са избијањем аустро-турског рата Јагодина је била једно од јачих војних утврђења, са око 1500 војника које је обезбеђивало Цариградски друм од Ђуприје до Девебагрдана, чувало мостове и набављало сена и дрво за огрев за пролазеће турске војске. Срби који су остали, заклели су се преко својих кнезова на покорност и поданство, док су се јагодинске читлук-сахибије заклеле да ће штитити рају од зулима.⁵⁹

Накратко је од октобра 1789. године поново била у рукама аустријске војске, али је са склапањем мира 27. јула 1790. године, Аустрија била у обавези да врати све раније освојене територије.

Јагодинска нахија је у последњој деценији XVIII века започела да се убрзано развија. Сређеније прилике допринеле су развоју пољопривреде, занатства, трговине и саобраћаја.⁶⁰

У Јагодини су Турци чинили највећи део становништва.⁶¹ Осим њих, било је и Арбанаса, Цигана, Јевреја, Грка, Цинцара и Срба.

Турско становништво састојало се од спахија (земљопоседника), јаничара, турских органа власти-државних чиновника и ерлија. Војну посаду чинили су низами (редовна војска) и сејмени (најамници). Састојала се од исламизираних етничких група са Балкана.

Реконструкција чаршије крајем XVIII

На овом простору налазило се утврђење са касарном, две џамије, мезулана, амам, турско гробље, сахат кула, четири караван сараја, неколико мусафирхана, чесмама са доводом воде са Ђурђевог брда, са формираном чаршијом и варошким махалама. Чаршија се налазила омеђена утврђењем, мезуланом и џамијом, дуж Цариградског друма.⁵⁸

На плану се виде ручно уцртане три махале, највероватније са турским становништвом, док је српско становништво

⁵⁹ Р. Тричковић, *нав. дело*, 156.

⁶⁰ Пољопривреда је била заступљена ратарством и сточарством. Док је ратарска производња била на нивоу домаћих потреба, сточарство убрзано напредује, јер за гајење свиња и оваца није било потребно пуно труда. Обиле храстових шума допуштале су да се држе велика крда без чувара. Нарочито је богат свињама био крај око данашњег Милошева, кога су Турци прозвали Домуз Потоком (Свињски Поток). На извозу и трговини свињама издиже се читав један трговачки слој, у јагодинској нахији то су: Милоје Тодоровић, Стеван Јаковљевић, Јефта Станковић, Петар Вукомановић, и други. Ови сеоски трговци постају све богатији и у својој околини стичу све вечи углед. На својим трговачким путовањима упознају се са начином живота у суседним земљама, стичу познанства и везе. Својим угледом, богатством и везама изједначавају се са сеоским кнезовима или са нахијским оборкнезовима, па и сами преузимају ту улогу.

⁶¹ Крајем XVIII века турско градско становништво у Београдском пашалуку, сем Београда, било је седам пута бројније од српског становништва. Уочи Првог српског устанка у целом Пашалуку је било око 60000 Турака. *Србија у време првог српског устанка 1804-1813*. Лесковац, 1980, 9.

⁵⁶ Ратни архив, Беч (KAW), Glb 128, Eisenbahntrase Semlin-Belgrad-Smmendrija-Jagodina-Aleksinac-teturkische Grenze, dan Straasenzung bis Niš. План је у размери 1:11000. Владимир Мацура, *Чаршија и градски центар*, Ниш, Крагујевац, 1984, 234, 270.

⁵⁷ В. Мацура, *нав. дело*, 69.

⁵⁸ Саво Ветнић, *нав. дело*, 32.

Турци из Азије су најчешће заузимали више војно-управне и верско-судске положаје. Спахије су били феудални господари земље коју је раја у јагодинској нахији обрађивала. Турски староседеоци Јагодине, ткз. ерлије су најчешће били трговци (држали су варошке дућане, или су били закупци мезулане, амама, ханова, механа и др.) и занатлије (најчешће сарачи, налбанте, табаци, бербери и папуције).

Арбанаси су Турцима служили као верна караулска стража, као караванска пратња, као ноћне варошке патролције, и др. Своју, махалу, названу Арнаутском махалом формирали су 1790. године, код данашњег подвожњака између Рибара и Ракитова.

Цигани-муслимани су доведени са Блиског истока, Грчке, Бугарске и Македоније. Били су робови који су радили кућне и ковачке послове и свирали на гозбама и свечаностима. Живели су у својој одвојеној махали, уз десну обалу Белице.

Јевреји, Грци и Цинцари су радили као помоћна радна снага на периферним имањима, а као занатлије су били познати као зидари, калдрмције, механције и касапи.

Срби су претежно били турски кметови, који су обрађивали турска периферна имања. Од заната су се бавили кујунџијским, ћурчијским, терзијским, абацијским и екмеџијским.

Хришћанско становништво је живело одвојено од осталих, по ободима махала, и то ближе Белици. У бурном периоду који следи, временом ће ово становништво прећи на леву обалу Белице.⁶² Један од разлога зашто варош није била привлачна за Србе је и због честих епидемија куге, која је са мањим прекидима харала од 1792. до 1797. године.

Са избијањем првог српског устанка турски гарнизон у Јагодини је постао један од најачих после београдског. Бројао је око 700 војника који су распоређени у шанчевима око вароши и караулама на Ђурђево брду. Са севера је варош штитило утврђење са гарнизоном. Код моста на Белици прокопан је шанец и ограђен палисадима. У самој вароши, по сокацима су изграђени заклони, док су сви прилази ограђени палисадима. Шанец према Ђурђево брду је поново укопан, а од дењкова су урађени заклони.⁶³

Након неколико безуспешних покушаја и опсада Јагодине, устаници из околине су 28. априла 1804. године успели да тешко поразе Турке, а варош запале.⁶⁴ Јаничари и крџалије, који нису побијени, побегли су на југ. Ерлије устаници нису дирани, али су се они до краја јуна иселили сами.⁶⁵

Ослобођену варош започели су да насељавају, најпре Срби из нахије, а затим и избеглице из турских крајева око Ниша, Лесковца, Врања, Метохије и Македоније. Социјални, етнички и културни састав становништва је био различит: од најкрупнијих богаташа, преко разних трговаца, војника, бећара-добровољаца, учитеља, занатлија, до варошке сиротиње и ратних инвалида.

И у осталим деловима нахије уочава се прилив становништва. Оснивају се нова села, стара се обнављају и допуњују новим становништвом. Села су у просеку имала 30-50 кућа, а преовладавао је раштркани тип насеља.

У пролеће 1808. године Јагодину је обишао аустријски обавештајца Громберг, који је забележио да варош има 1000 домова.⁶⁶

Следеће три године Јагодина постаје врло примаљиво место за насељавање. Отвара се школа, обнавља се црква, бележи се напредак занатства и трговине. Отварају се нови дућани, механе и ханови. Џамија је претворена у магацин за храну, а у непосредној близини су изграђени магацини за смештај јечма, пасуља и оружија.

По свему судећи у ово време пада и прелазак становништва на леву обалу Белице и подизање првих примитивних кућа-чатмара, али писаних података о томе немамо.

Пораз устанка 1813. године је још једном изменио етничку и демографску структуру становништва у Јагодини. Српско становништво је принуђено или да бежи на север у Аустрију и Влашку или да се повлачи дубоко у шуму и на околне планине. Муслиманско становништво се

Јагодина, 1994, 20. Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, Београд, 1902, 128.

⁶⁴ Д. Јовановић, *нав. дело*, 22.

⁶⁵ Е. Цветић, *нав. дело*, 32.

⁶⁶ Поређења ради, Ћуприја и Параћин имају тада по 100 домова, Багрдан 20. Ови подаци показују нагло опадање муслиманског становништва, које је или настрадало у борбама или се иселило. С друге стране, Јагодина је пример који показује да се у односу на 1783. годину становништво нагло повећава. Највероватније је то резултат досељавања новог становништва. Душан Перовић, *Из историје I српског устанка*, Београд, 1979, 163-165.

⁶² Милорад Сушић, *Демографски развој и структура радне снаге Светозарева*, Београд, 1968, 2, 3.

С. Ветнић, *нав. дело*, 28.

⁶³ Добривоје Јовановић, *Параћинска, Ћупријска и Јагодинска нахија у Првог српског устанка 1804-1813*,

враћа у Јагодину. Крајем 1813. године и почетком 1814. године преостало хришћанско становништво у јагодинској нахији изложено је тешким зулумима и терору.

Јагодина је у Другом српском устанку поново била тешко освојиво турско утврђење. Према неким подацима, почетком јула 1815. године, док су се на Таборишту код села Белице налазиле српске снаге, јачине 7000 војника, догле су се у самој Јагодини налазиле дупло јаче турске снаге. До краја јула цела јагодинска нахија је очишћена од Турака, сем Јагодине која се све више пунила турским избеглицама из Крагујевца, Баточине и других ослобођених места. Септембра месеца кнез Милош је издао наређење да се српска војска повуче са својих положаја и да омогући безбедан пролаз Маршали паши на путу за Београд. Прво преноћиште турској војсци обезбеђено је у Јагодини, и то је последња, већа турска војска коју је Јагодина видела.⁶⁷

Развој Јагодине у XIX веку

Са сређивањем српско-турских односа 1815. године започиње нови период у демографском и урбаном развоју Јагодине. Започиње процес прерастања турске паланке у модерну, српску варош.

Становништво

Налазећи се на раскрсници две важне комуникације—Левачког друма за Крагујевац и Цариградског друма за Београд, Јагодина је изложена популационим променама. У периоду од 1815 до 1832. године исељава се турско становништво (на југ ка Нишу и преко Дрине у Босну). Истовремено, тече процес насељавања Србима из јужне Србије, Косова, Македоније, Босне и Далмације. Они су, или куповали или заузели напуштена турска имања.⁶⁸

⁶⁷ Е. Цветић, *нав. дело*, 38.

⁶⁸ М. Сушић, *нав. дело*, 4. Карактеристичан пример је јагодинска мезулана. Познати су закупци мезулане: од јануара 1817. године, Ахмет-ага, од августа 1819. године Садик мезулија, а од маја 1820. године до 1830. године купаца је Јован Радовић. М. Петровић, *Финансије и установе у обновљеној Србији*, Током 1840. године на лицитацији су продаване турске куће у Јагодини. НОЈ, Ф IV, 141. Живко Шокорац је тек 1842. године откупио имања од Бефир Спахије. НОЈ, Ф XI, 165. Исмаил-бег још увек држи имања 1842. године у Јагодини. НОЈ, ФV, 81. Али Спахија Кусадачки 1850. године шаље допис Начелству јагодинском да жели да прода своја имања у Јагодини. НОЈ, Ф III, 76.

Придошло становништво углавном стиже из крајева који су и даље остали под турском управом, односно из босанско-херцеговачких, косовско- и црногорских области.⁶⁹ Најзначајније струје су из прокупачке, пиротске, неготинске и пожаревачке нахије, понекад у таквом броју да се оснивају нова села или махале.⁷⁰ Становници градова су се увећавали првенствено захваљујући досељавању, а много мање природним прираштајем. Ретко кад, су се досељавале читаве породице. На сеобу су се углавном одлучивали млађи чланови домаћинства. Разлози су били разни: сиромаштво, западање у дугове, економска пропаст домаћинства, незадовољство животом на селу, и сл. Већина је долазила привремено, али су остајали трајно, не кидајући везе са родним крајем и родбином која је остајала на селу.⁷¹ Осим појединачних насељавања⁷², било је случајева да се насељавају веће групе људи.⁷³

Током читавог XIX века становништво Јагодине се повећава. Само у периоду 1818-1821. долази до смањивања броја становништва, због исељавања Турака из Јагодине. Њихово

⁶⁹ Током 1839. године у јагодинском округу се насељавају избегле црногорске и дробњачке породице. НОЈ Ф IV, 136. Нешто касније јагодинске власти распоређују Босанце по Округу. НОЈ, Ф V, 21.

⁷⁰ На овом принципу никло је Загорско село испод Ђурђевог брда, са исељеницима из пиротске нахије, али је убрзо пришло ближе граду формирајући ткз. Пиротску малу, јер је становништво са земљорадње прешло на друга занимања. Доласком црногорских породица средином XIX века, фомира се Црногорска мала, изнад фабрике Ресава. Они ће знатније направити квалитет зидања кућа. С. Ветић, *нав. дело*, 26.

⁷¹ Александра Вулетић, *Породица у Србији средином XIX века*. Београд, 2002, 110

⁷² Навешћемо карактеристичне примере: Михајло Јовановић-Кујунџић, отац Стевче Михајловића, био је родом из Ратаја у Жупи. Кад је изучио кујунџијски занат преселио се у Јагодину, почетком 90-их година XVIII века. Е. Цветић, *XII годишњи извештај Учитељске школе*, Јагодина 1910, 22. АС, КК XII, 12. Породица Аврама Петронијевића, пореклом из племена Стекића, које је живело око Берана населила се у Јагодини 1817. године. Нинислав Станојловић, *Аврам Петронијевић (1791-1852) прилози за биографију, Књига о стаклу*, Завичајни музеј Јагодина, Јагодина, 2002, 57-58. 1912. Димитрије Ђорђевић родом је био Грк из Македоније, који је 1804. године ступио у службу код кнеза Милоша. За своје заслуге током устанка Милош га је оженио и поставио, најпре за кнеза, а касније и за оборкнеза јагодинске нахије. М. Петровић, *Финансије*, I, 126. АС, КК XII, 51.

⁷³ Марта 1826. године кметови села Медвеђе моле кнеза Милоша да десет њихових момака, који су већ изучили занате, могу направити дућане у Јагодини, како би радили свој посао. АС, КК, XII, 436.

исељавање траје све до 1832. године.⁷⁴ С друге стране, у првој половини XIX века популација Јагодине споро је напредовала. Сељацима из околине није био привлачан живот у граду и слабо су се одазивали позивима власти да се насељавају. Долазили су у град само ради пијаце или на парнице. Јагодину, у то време претежно насељавају војне старешине, управни, судски и други чиновници, богатији сточарски трговци, сиромашније сеоске занатлије, печалбари и младићи-избеглице.⁷⁵

Захваљујући константним досељавањима са стране и ширењу градских делатности, проширује се и варошки атар. Околна села све више гравирају ка граду, чинећи на тај начин, приградску сеоску зону. Али, предграђа у правом смислу речи још увек нису формирана. Досељавање није текло без сукоба, јер досељеници нису водили рачуна о ранијим границама и међама. Варошки кметови су имали пуне руке посла приликом парницења у предметима који се односе на отимање ливада, њива, ограђивање завата и забрана, копање јаза за воденице, сече шума, и др.

Све до половине XIX века чест је случај да се због недефинисаног атара села, мештани читавих села суде око заграђивања тј. припадности земље овом или оном селу (Рибаре и Драгоцвет, Волујак и Мотрић око њива, Својиново и Обреж, Ракитово и Крушар, Багрдан и Шилевица, Бунар и Врба, Винорача и Међуреч).⁷⁶

Процес насељавања и пораст становништва у Јагодини може се пратити кроз пописе учињене у периоду од 1815 до 1900. године.⁷⁷

⁷⁴ У 1818. години било је 100 турских кућа. Према Ј. Вујићу: „Домова у овој вароши налазе се 450 с 200 дућана, које трговачки које мајсторски... равно у овој вароши налазе се 8 турских домова и једна џамија...” Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији 1826. године*. Србија је према попису из 1834. године имала око 700 хиљада становника; поређења ради Београд је имао 769 кућа, Ваљево 140, Чачак 153, Свилајнац 326 а Јагодина 467 кућа. Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд, 1986, 85-86.

⁷⁵ М. Сушић, *нав. дело*, 4. Вук Караџић је забележио да је по варошима београдског пашалука било мало Срба. А и они који су ту живели облачили су се као Турци, по њиховим обичајима живели, а уколико би дошло до буне, затварали би се са Турцима у градове, или бежали из земље. В. Караџић, *Даница*. М. Сушић, *нав. дело*, 4.

⁷⁶ Половином 1839. године по наређењу јагодинских власти ограђени су виноградни у Ђурђево брду. НОЈ, Ф II, 24. Током 1840. године водила се парница мештана Јагодине, Вољавча и Деонице са мештанима Горњег и Доњег Штипља, због неких шума. НОЈ, Ф I, 54. Стеван Величковић, из Јагодине, тужио је свог комшију Ристу Прендића, да му је заузео плац. НОЈ, Ф VI, 163.

⁷⁷ За израду табеле аутор је користио: АС, *Тештери пописа харача 1820-1831*, Мита Петровић, *Финансије и установе у обновљеној Србији, Државопис Србије 1863-1915.*, Бранко Перуничкић, *Град Светозарево 1806-1915*.

КОРЕНИ

Година	Пореске главе	Кућа	Укупно становника	мушких	женских
1815	2462-цела нахија	-	-	-	-
1816	-	-	-	-	-
1817	-	-	-	-	-
1818	-	100 турских и 276 српских	1380		
1819	-	288	1440		
1820		260	1300		
1821		276	1380		
1822		301	1505		
1823		339	1695		
1824		346	1730		
1825		354	1770		
1826		8 турских и 358 српских	1790		
1827		366	1830		
1828		376	1880		
1829		380	1900		
1831		408	2040		
1834		467	2558		
1839		510	4009		
1853	670	825	3615		
1856	779	927	3835		
1859	778	930	4260		
1860	878	930	4260	2230	2030
1863	857	936	3948	2127	1821
1868	912	951	4447	2382	2065
1869	900	960	4491	2401	2090
1874			4385		
1884			4401		
1890			4697		
1900			4765		

Урбанизација насеља

Током XIX века јагодинско језгро прошло је кроз три морфошке фазе—од једноставне праволинијске чаршије, тридесетих година, преко крстасте чаршије половином века, која ће се крајем века развити у мрежу која ће се задржати и развијати све до данас.⁷⁸

Варош се након 1815. године почела зидати из темеља, јер је 1813. године у току турске одмазде, српски део попаљен да се није могло ни парче дрвета наћи. Али, изглед вароши је остао и надаље исти, са кривим узаним сокацима и трошним чатмарама. Све до 1832. године Јагодина је била бицентична варош, јер су упоредо биле активне и стара турска, и нова, српска чаршија.

Читав даљи развој српског дела вароши, опредељен је 1818. године, када је кнез Милош, приликом доласка у Јагодину, одабрао место где ће се градити нова јагодинска црква (црква светог Архангела Михаила-данашња стара црква).

Подизањем цркве и магистрата⁷⁹, формираће се, нова „главна улица” такозвана Левачка чаршија. У њој се подижу многи ханови, кафане са магазина за претовар робе, стајама за стоку и двориштима за смештај запрега. Траса Левачке чаршије ишла је дуж једног дела пута ка Крагујевцу, од каменог моста, дуж Папуцијске улице до доње чесме. По свој прилици да је прелазила и леву обалу реке Белице, ка цркви и магистрату.⁸⁰

В. Мацура упоређујући записе двојице путописаца (О. Д. Пирха из 1826. године и Ј. Вујића из 1829. године) врло прецизно лоцира водовод који је са јужних страна Ђурђевог брда доводио воду до три чесме у вароши:

-једна чесма се налазила на Малој, касније Дрвеној пијаца (ово је била једина пијаца све до 90-их година XIX века, када је отворен нови трг на месту данашњег сквера)

-друга чесма се налазила на пресеку левачког друма, тј. Главне улице и нове трасе Цариградског друма (пресек данашњих улица Синђелићеве и Кнегиње Милице);

-трећа чесма је била код каменог моста на месту преласка левачког друма преко Белице.⁸¹

До 1850. године формирају се још неколико улица-чаршија, тако да јагодинска варош добија крстасту форму. Називи улица били су или према занимањима њених становника, или према правцима ка којима су водили.

Папуцијска улица кретала се од чесме на раскршћу до Пазаришта (данашња Синђелићева улица),

Мумцијска улица ишла је од Пазаришта до јужног прелаза на Белице(данашња улица Сутјеска),

Казанцијска улица од Пазаришта ка ракитовачком путу (данашња улица Лоле Рибара).

Табачка улица је била у њеном наставку, од Пазаришта паралелно са Белицом (данашња улица Ђуре Јакшића).

Долазак новог становништва, током тридесетих година и формирањем нових сокака, маала, пута, улицица и улица-чаршија, наметало је потребу за ушоравањем и регулисањем вароши.⁸²

Нова чаршија настала је на раскрсници Левачког и Цариградског друма⁸³. Основу овог система чинили су:

-стара и нова траса Цариградског друма,

-траса Левачког друма према Крагујевцу, преко Каменог моста,

⁸¹ Његову прецизну локацију градских чесми, потврђује и документ пронађен у фонду Јагодиског начелства, у коме је оно 1849. године одредило правце кретања варошких патролција: „Двојица имају чувати правац чаршије од начелства па сву папуцијску варош, обе стране, до доње чесме; друга двојица од краја чаршије доње чесме, до сокака који Милетиној кући води; трећа двојица одатле до врха чаршије.” ИАЈ, НОЈ, ПаА-78/1849.

⁸² На прве податке о ушоравању јагодинске вароши наилазимо тек 1833. године. АС, КК, XII, 707. Путописац О. Д. Пирх, на свом проласку кроз Јагодину 1829. године, спомиње велику калдрмисану улицу у којој има више кућа него дућана.

⁸³ Левачки и Цариградски друм укрштали су се на једном широком простору, који се састојао од сплета стаза и пута, пречица или заобилазница. Као оријентир у овом систему били су: мостови на Белици, место савлађивања одсека ка Левчу, прелаз преко баруштине ка Морави и проход преко Ђурђевог брда.

⁷⁸ В. Мацура, *нав. дело*, 73.

⁷⁹ Градња Магистрата завршена је 1826. године у делу вароши под именом Дудара, АС, КК XII, 410.

⁸⁰ В. Мацура, *нав. дело*, 71, 72.

-једна (или две трасе) ракивовског пута, данашњом улицом Славке Ђурђевић и можда улицом 27. марта,

-пут за Рибаре се највероватније кретао у једној широј зони бирајући могуће прелазе кроз бару Јошје.⁸⁴

Реконструкција крстасте чаршије

Током 1839. године Начелство јагодинско издало је Објаву о комуналном уређењу вароши, где се у девет тачака регулишу односи у вароши. Због занимљивости, објавићемо овај документ у целини:

1. Да се чаршија чиста држи и сокаци на оним местима где није леп пут за пролазак људи добро попуне с песком или ћерамидом, само да сокак раван и свуда једнак буде; а међутим да се стоци, не само по чаршији него и по сокацима забрани ићи, да не би људима штету причинила.

2. Каце са водом, против пожара, начинити треба, да се у свако време пуне воде држе, као и да се сваких 10 дана мења; при том да се оне справе против пожара, добијене пре 4 године од Попечитељства внатрешњих дела, у приправности буду, и да се она лица у једном списку означе, која ће при појави пожара с оним справама у помоћ притећи. А да се пак пожар не би због нечистоћа оцака догађали, неопходно је нуждно, да се оцаци почесто чисте и да се кметови особито надзирање и старање имају, и гди примете да чисти нису да истог Газду на чистење опомну или к томе принуде.

3. Да се заповеди меанџијама, да леб добар пеку, за који свим устабашама особито старање, који ће и одговарање за исти ако се гди оген нађе; а међутим кметови општине не само да мотре меанџиске премере, нпр вина, ракије и др, но и да по дућанима кантаре и терације прегледавају, и гди би приметили да се неисправни држе, да то забележе како би у другим прегледањима, које ће требати сваких 15 дана или 20 да буде, знати могли, гди је пре неисправно нађено, а где ние, по чему ће им знању

служити, који како у чаршији с продавањем поступа и који би се ухватио да је више од 2 или 3 пута о мерењу фалио, такве треба казнити.

4. Да се по старом обичају, и то почесто будући земаљски производи, као у прекупаца, меанџија итд; на једној цени за дуго не стоје, пак се опредељују и надзирање над истим има да се по одређеним ценама таквим предају.

5. Да се недељно дана на сељаке пази како међу собом тргују, да лепо као браћа, да се не варају и не свађају, и на проче са стране долазеће, да се сваки дан строго мотри од куда долазе, имају ли исправу од ове власти или не, и у оба случаја да се пријаве надлежној власти и ово дужност да буде, не само кметова обштине но и меанџија, патролџија и бирова; мађутим пак да се и то настојава у недељне дане, да се кола са разним производима у чаршију долазећа, у један ред и то онде где за њих се место определи ставе, а не да се по свој вароши развлаче имамо пролазеће људе смећу.

6. Да се строго забрани пушке како по чаршији тако исто и по малама метати, дању или ноћу, и ако би се ко усудио заповест преступити, па да се и он по истом преступењу казни, ако би пак коме било потребно поради куповања гледи, да се Начелству пријави и код овог допуштење получи може гди му се заповеди бацати и огледати.

7. За кантар општине јагодинске да се определи једно место и то у сред чаршије, гди ће се долазећи за продавање производи, доносити на истоме месту мерити и одатле разносити.

8. Да се на касап мотри да они по Указу изданом у призренију са клањем стоке и по том продавању меса поступају или не, и ако се то примети сиреч да се по изложеним тачкама у Указу владају, то да се не пропусте казнити.

9. Да се фењери чаршијски опредељени држе и ноћу кад није месечина осветљавају, како би патрола чувајући чаршију, лакше идућег ноћу човека по истој видети могла, којој ће патроли јединствена дужност бити, добро ноћу чаршију од какви рђави људи чувати, и у противном сличају, она ће ако се примети да тачно дужност своју несовесно и у извршењу не приводи, мораће подлећи казни, која за то неизбежно воследовати мора.⁸⁵

Наредних година посебна пажња јагодинске општине усмерена је на оправку путева и мостова у вароши⁸⁶, исушивању бара

⁸⁵ НОЈ, Ф I/25, 1839.

⁸⁶ Поправка моста на Белици. НОЈ;Ф IV/29, 1840.; оправка друмова и мостова у Јагодини. НОЈ, Ф VI/65,1840; „...да се река Белица... од мало већих киша, излива и наноси велику штету дућанима, вароши и ливадама и кућама, плови... да се корито ниже саме камените на друму цариградскоме ћуприје, подпунило

⁸⁴ В. Мацура, нав. дело, 70.

(бара Јошје исушена је 1836. године)⁸⁷, калдрмисању вароши⁸⁸ и одржавању чистоће и противпожарних мера⁸⁹.

Са преласком Цариградског друма на нову трасу, током 1869. године (данашње главне улице), Јагодина добија коначне обресе будућег развоја. Магистрала правца северозапад–југоисток имаће пресудну улогу у развијању будуће подужне структуре Јагодине. Изградња јавних и приватних објеката у вароши, све више започиње да се преноси из Левачке чаршије на десну обалу Белице, а грађевине да се групишу око нове трасе Цариградског друма, градећи Главну чаршију.⁹⁰

Али, и поред тога што је Јагодина била седиште и средиште Округа, све до 1860. године, процес урбанизације текао је врло споро. По запуштеним улицама, ниским, оронулим кућама, неугледним трговинама и занатским радњама, прљавим механама, путник намерник би тешко

погодио да је стигао у седиште среза и центар административног округа.⁹¹

Почетком 60-их година започиње да продире утицај са запада. Начелство округа Јагодинског је почетком 1860. године ангажовало немачког „инжињера” Франца Мила „са циљем да се маале и сокаци у вароши премере и доведу у ред”.⁹²

Исте године реконструисан је Цариградски друм од Јагодине до Смедерева, а 1866. године друм је насипан песком и шљунком.⁹³

До краја шездесетих година просечене су нове улице, саграђен је комплекс (1866. године), ткз. зграда „старе општине”, где је почела са радом основна школа (данас је то простор где се налази омладинска задруга и дописништво РТС-а), а 1869. године ту су се налазили гимназија, читаоница, певачко друштво и позориште.⁹⁴

Већ је речено да је траса Цариградског друма премештена и да то постаје главна улица, међу Јагодинцима позната као Дугачка чаршија. До краја XIX века формираће се и њени основни делови:

-северни део, познат као Доња главна чаршија (од Синђелићеве до Карацићеве улице),

-централни део, (од Вука Карацића до Никчевићеве) припадао је Главној чаршији, и

-јужни део, познатији као Горња главна чаршија (од Никчевићеве до Културног центра).⁹⁵

Први регулациони план вароши Јагодине донет је 1885. године. На основу донетог Регулационог плана, извршена је реконструкција Дугачке чаршије, од Пиваре до Вашаришта, у току које су калдрмисани тротоари и затрпан

и издубило, ...узимајући у обзир штету коју је 1840 поменута вода причинила... да се Белица прочисти и прокопа, али да инжињер надгледава радове”. НОЈ, Ф VIII/3, 1842. Оправак Цариградског друма. НОЈ, Ф XI/252, 1842. Наредба Начелства о одржавању путева и мостова у вароши. НОЈ, Ф I/39, 1843. Оправка дотрајале дрвене ћуприје. НОЈ, Ф XIII/40, 1850.

⁸⁷ Стевча Михајловић, *Мемоари*, средио Живул Живуловић, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност, I, књига XVIII, Београд, 1928, 32.

⁸⁸ Начелство јагодинско одобрава меанцији Авраму Радуловићу и његовим комшијама да поставе калдрму у сокаку њиховоме, а на Рибарскоме путу. НОЈ, Ф XI/358, 1843. Начелство одобрава калдрмисање становницима на левачком путу, рибарског шора и циганске мале. НОЈ, 1856, несређена грађа. АС, МУД II XVI, 56, 1866.

⁸⁹ Начелство објављује казнене мере о непоштовању заштите од пожара. НОЈ, Ф V/91, 1842. Начелство јагодинско издаје Наредбу о чишћењу сокака у Јагодини. НОЈ, Ф I/P99/1848. Да се уредно чувају каце са водом. НОЈ, Ф II/78, 1849. „Да сви житељи од ћубрета варош добро очисте и рупчаге пред кућама наспу песком... сваке суботе после пазара цела варош и чаршија и Мале лепо се почистити морају, и ћубре изван вароши да се износи, но по јендецима и у реку нипошто да се не усуде бацати. Свиње пак, да се по вароши нипошто не пуштати не смеју и да се сви обори... изван вароши изместити морају.” НОЈ, Ф V/126, 1849. Да се све баре исуше и варош очисти. НОЈ, Ф XIII/63, 1850.

⁹⁰ Према мишљењу С. Ветнића, као симболичан почетак настанка Главне чаршије, је одлука кнеза Милоша да 1860. године одобри Јагодинцима одржавање вашара на дан Св. Пантелејмона (27. јула/9. августа), који је најпре одржан на Великој пијаци, све док није премештен северније, у делу града, који се и данас назива Вашариште. С. Ветнић, *ПТТ у Поморављу, Ресави и Левчу*, Јагодина, 1999. 68.

⁹¹ Ово је опис Јагодине из 1860. године, приликом прве посете Ф. Каница. Он наводи да: „једино пијачним данима оживљавала широка градска улица с натовареним коњима, а стотине товарних коња тискало се преко моста на Белици.” Приликом следећег доласка у Јагодину, три деценије касније, његов утисак о вароши је био много повољнији. Ф. Каниц, *нав. дело*, 611, 614.

⁹² ИАЈ, НОЈ, несређена грађа, акт од 26. априла 1860. године. Као први инжињер Јагодинског округа помиње се Јосиф Касано. *Државни шематизам за 1853. годину*. Франц Мил се помиње од 1857. године, као инжињер и за ћупријски и за јагодински округ. *Државни шематизам за 1857. годину*.

⁹³ Ф.Каниц, *нав. дело*, 611. Б. Перуничкић, 1023.

⁹⁴ С. Ветнић, *ПТТ*, 30. Е. Цветић, *Јагодинска основна школа*, 42, 43.

⁹⁵ Почетком XX века доћи ће до промене у називима: северни део вароши , постаће Горња чаршија, а јужни део Доња чаршија.

средишњи улични олук, којим су отицале падавине и воде из домова. Калдрмисање је обављено крупним ваљутцима и облутцима, прикупљеним у коритама Белице, Лугомира и моравским спрудовима.

Према плану су утврђене главне регулационе коте а према њима су усклађене и нивелете у попречним улицама, да би се прикупљене воде из Дугачке чаршије усмеравале преко нагнуте косине ка Белици. Највероватније су тада калдрмисане и ушорене улице: са источне стране садашње улице: Првомајска, 17. октобар, Николе Тесле, Славке Ђурђевић, Капетана Коче и Доситејева, а са западне Масарикова, Браће Милосављевић, Вука Караџића, Лоле Рибара и Жанова.⁹⁶

У склопу Регулационог плана, значајна је одлука Начелства јагодинског из 1885. године да се регулише ток Белице и да се оправе три моста: Камени мост, други ниже 150 м. и трећи, код данашњег Елмоса, тада на Цариградском друму.

Почетком 1880. године започете су припреме за изградњу железничке пруге Београд-Ниш. У сачуваном пројекту за изградњу железнице кроз Србију, са почетка 80-их година, налази се и карта Јагодина. На њој је варош приказана врло уопштено, у неким детаљима и нетачно, али је општа форма вароши приказана прилично верно. Најочљивије је да на карти доминира најважнија улица, тј. нова траса Цариградског друма.⁹⁷

Када је кроз Јагодину „прошао локомотив” просечена је нова улица – Железничка (данас Бошка Ђуричића), која је повезивала чаршију и нову железничку станицу. На раскрсници ове улице са чаршијом налазио се градски трг-пијаца, на потезу од Митровића дућана (угао улице Ђуре Ђаковића и Стевана Синђелића) до места где је 1883. године подигнута Шохајева аптека (до улице Светозара Марковића). Ова појава, да је градски трг уједно и варошка пијаца, била је необична за наше подневље, јер су се пазарни дани одржавали у самој главној чаршији. Пробијањем Железничке улице, срушен је и блок кућа, од радње Петра Андрејевића до Димићевог хана (данас Нова робна кућа), а пијаца ће се временом проширити ка железничкој станици. Између Димићевог хана и Шарене кафане (налазила се на месту Старе робне куће) саграђена је житна вага, где су мериле три ваге.

Изградња железнице и пробијање нове улице, допринело је да се локација градске пијаце пресели у главну чаршију (на углу улица Ђ. Ђаковића и С. Синђелића, па до улице С. Марковића), док су делови најстаријег градског ткива, у околини Мале (Дрвене) пијаце, постепено губили значење.

Након 1886. године започиње и убрзани привредни развој вароши. Јагодина постаје све привлачнија за насељавање за околна сеоска насеља. Дотадашњи земљорадници и сточари, доласком у град започињу трговачке послове или се баве занатима, али истовремено обрађују своја имања у околини града. На тај начин повећава се број трговаца и занатлија, а истовремено оживљава и земљорадња.⁹⁸ Највећи прилив становништва у овом периоду био је из Поморавља, тј. из Левча и Темнића.⁹⁹

Јагодина је окружна варош за белички, левачки и темнићки срез, ту су Окружно начелство и канцеларија беличког среза, ту је команда окружне бригаде, седиште окружног проте, окружног физикуса, пошта и телеграф, затим и две основне школе: мушку са 5 учитеља и 253 ђака и женску са 3 учитељице и 110 ученица.

У зависности од имовног стања становништва подижу се и први стамбени објекти, који се касније дограђују и сређују. Крајем XIX века, преко пута тадашње општине (на углу В. Караџића и Лоле Рибара), идући према Малој пијаци, подижу се дућани са карактеристичним називима за то време (Пиљарница–Риста дуни ветар, Код Тодора Дроњче–Ћавабџиница, Касапница код Ристе Крке, Риста Шука–пиљар. Почетком века подижу се дућани са друге стране, према Левчу, формирајући улицу Вука Караџића.¹⁰⁰

Од многобројних кафана, надалеко чувене су: Шарена кафана¹⁰¹, код браће

⁹⁶ Саво Ветнић, *ЈП Стандар, комунална историја Јагодина 1815-1945*, Јагодина, 1996, 15, 16.

⁹⁷ В. Мацура, *нав. дело*, 73.

⁹⁸ Број трговачких и занатских еснафа од 1836–1846. године увећао се на 480, да би 1864. године у Јагодини било 405 дућана и 69 меана. Милорад Јовановић, *Попис еснафа јагодинске вароши 1849. године*, 44. ИАЈ, *Корени*, Јагодина, 2003.

⁹⁹ Левчани и Темнићани су углавном постајали трговци, извозећи стоку и воће, највише шљиве. Досељеници са југа били су најбољи зидари и ћерамџије. Олга Врховец, *Привредно-географска карактеристика Светозарева*, Београд, 1952, 82.

¹⁰⁰ ИАЈ, Илија Вукићевић, *Хроника Светозарева*, необјављен рукопис 238.

¹⁰¹ Ђура Јакшић је описао да се не зна зашто је кафана добила име: да ли због шарених зидова или шарених гостију. Највероватније због овог другог, јер је била стедиште гостију најразличитијих друштвених слојева.

Вукићевића, Димићев хан, Масацијска кафана, Талпара и др.

Тако се, до краја XIX века, тежиште привредног живота премешта у Доњу главну чаршију, где ничу многи атрактивни дућани са најразноврснијом робом. Дуж читаве Дугачке чаршије зидају се веома лепе, трговачке куће.

Широки, ненасељен простор преко пута Дугачке чаршије, препун јаруга и растиња, искоришћен је за подизање нове цркве. Темелј за цркву Апостола Петра и Павла освећен је 29. маја 1896. године, а храм је био завршен до јула 1899. године.¹⁰²

Међу првим зиданим кућама у Србији била је кућа Аврама Петронијевића¹⁰³. Почетком 1871. године газда Милић из Винораче почео је да подиже десетак дућана¹⁰⁴. Кућа трговца текстилом Петра Таушановића (данас Библиотека), била је најмодернија грађевина у Јагодини, у то време. Чех Антон Шохаж је своју апотеку код „Св. Духа”, која се налазила између дућана Петра Андрејевића и Димићевог хана, уредио у најелегантнијем бечком стилу¹⁰⁵. Стеван Николајевић, управитељ телеграфа, купио је плац, преко пута „Настићеве

кафане” (данас ЗОИЛ „Дунав”), на месту данашњег Тржног центра, и 1883. године и „поставио зидове за пошту”. Почетком XX века на углу Жандармске улице и главне чаршије ниче зграда „код огледала” трговца Димитрија Стефановића Гребенара.¹⁰⁶

Јагодину је 8. априла 1893. године погодио разоран земљотрес. Том приликом су многе зграде порушене или оштећене. Овај догађај ће утицати да се након тога почело градити много темелјитије и са чврстим материјалима.

Јагодина у XX веку.

Период до краја Другог светског рата

Почетком XX века Јагодина је на путу да постане модерна европска варош, са формираном етничком и социјалном структуром и физиономијом напредне вароши. Њеној европеизацији умногоме доприноси долазак италијанског и мађарског капитала, чијим учешћем се 1901. године отвара кланица живине, а 1903. године, први парни млин.

Појавом индустрије у Јагодину пристижу први инострани квалификовани индустријски радници: стаклари из Баварске и Чешке, пивари из чешких Буђејевица, млинаре-машинисте из Печуја, кобасичаре из северне Италије, машинске техничаре из Линца и Салцбурга.¹⁰⁷

Наредних десетак година Јагодина се привредно развија, просторно шири и демографски знатно увећава. У периоду од 1900 до 1914. године Јагодина постаје модерна европска варош, са свим карактеристикама тог времена.

Приливом страног капитала расте животни стандард и већа улагања у објекте становања.

У овом периоду дограђује се блок зграда у центру чији је власник био Живојин Таушановић, у то време, један од најбогатијих Јагодинаца.

Током 1902. године, Општина је започела да решава градске проблеме са отпадним водама у домаћинствима. Наложено је да Пивара и Кланица морају да прокопају јарак и изграде резервоара према железничкој прузи, да би отпадне воде отицале ван фабрика.

Кафана је имала пространи локал кафански, велику трпезарију, подрум, 11 локала за смештај гостију, потребне шупе, врло велику шталу, пространу калдрмисану авлију и бунар, све то ограђено зидом. „Србске новине”, 21. август 1879. године.

¹⁰² Црква светих апостола Петра и Павла сазидана је у српско-византијском стилу и у основи има уписан равностранни крст. Има централно велико кубе које се преко четири пандантифа ослања на четири мермерна стуба у самој цркви, као и четири мала кубета на свим крајевима крста. Звоник је висок 35 метара, у њему су камене степенице до половине (до сатног механизма). Одатле воде уске дрвене степенице до испод самих звона и до врха звоника. На звоннику је пет звона, од којих је највеће тешко 720кг. Порта захвата површину од 83,12 ха. Ограђена је са вих страна масивном оградом од бетона и гвозђа у стилу крстова и мачева. Храм је тешко страдао у борбама у јесен 1944. године. Приликом оправке 1958. године пронађена је са северне стране, испод самог сата, неексплодирана минобацачка мина од 82 мм., која је због немогућности да се уклони, зазидана. Милорад С. Милошевић, *Белешка о прошлости јагодинских цркава*, у рукопису, 77-79, 81.

¹⁰³ Налазила се преко пута Старе цркве (улица Косте Абрашевића). Јагодинска општина је 1856. године откупила кућу од његових наследника, и у њој отворила прву окружну болницу, тзв. Болничка улица. Емило Цветић, *Споменици Јагодине*, 15.

¹⁰⁴ „Световид” бр. 19 од 8. јануара 1871. године

¹⁰⁵ Каниц, *нав. дело*, 616. На месту где се данас налази Глувонемни дом, као и на ливадама преко железничке пруге, Шохаж је сadio лековито биље. Е. Цветић, *Споменици Јагодине*, 42, 43. Јагодина, 1910.

¹⁰⁶ Саво Ветнић, *Зграда код огледала*, Јагодина, 2002.

¹⁰⁷ М. Сушић, *Демографски развој*, 9. Према његовим подацима, у Јагодини је средином 1872. године било 46, а 1910. године 165 домаћих и страних радника у индустрији.

Исте године, у току реконструкције Пиваре, проширен је дворишни плац, а башта око пиварске кафане је спојена са новоподигнутом економијом. Пиварска кафана (налазила се иза грдског базена), иако намењена за раднике Пиваре, постала је једно од омиљених места за изласке Јагодинаца. (Овај обичај се одржао све до краја 70-их година XX века).

На простору између Нове цркве (Порта није била ограђена), дворишног дела Шарене кафане и градске Пијаце, општинске власти су изградиле цветну леју и простор око ње засадили жалосним врбама, тзв „Мали парк“.

Почетком 1902. године професор-правник Стеван Ивановић, син Тасе Ивановића Арачлије, циганског кнеза, завештао је своје имање у Арачлијском потоку јагодинској Општини. Општина је 1904. године уредила стазе, поставила клупе и подигла Летњи павиљон (касније кафана „Ловачки дом“). Исте године на улазу је подигнута чесма са посветом дародавцу. Арачлијски поток или Ђурђево брдо постаће омиљено излетиште Јагодинаца.

У 1904. години започето је подизање имања и парка Мушке учитељске школе.¹⁰⁸

Током 1909. године јагодинска Општина је започела откуп приватних плацева између Нове цркве, Кланице и железничке пруге, са намером да на овом потезу подигне нову Пијацу,

¹⁰⁸ Имање, површине 10,5 ха, постало је једно од најлепших и најуређенијих у Србији. Заграђено је бодљикавом жицом и живом оградом од гледича. Пошто је цела околина јагодинска јако изложена ветру, који у пролиће дува и по шест недеља, са источне стране имања, засађен је појас шибља и лиснатог дрвећа, који је оивчен редом јабланова. Ова је шумица са стазом поред ње била пријатно шеталиште и училиште. Западни део имања је уређен као повртњак са украсним шибљем и дрвећем, и шљивак. Падина је претворена у виноград са белим ризлингом. На врху винограда направљена је тераса са које је пуцао поглед на све четири стране. На око 1,5 ха је подигнута је ботаничка башта, ограђена живом оградом од тамарике и пајсаковине, док се према улици налазила жива ограда од гледича. У парку је засађено најразноврсније шибље и дрвеће и преко 300 нејтазличитијих биљака. Међу њима: амерички јавор, секвоја, гинко, ливански кедр, персијска шљива, сребрнаста јела, Панчићева оморика, јавори и платан, мечија леска, 13 врба, хрест, и др. Преко парка су се пружале уређене стазе посуте шљунком, а међу њима је подигнуто пет пољских учioniца. Свему томе додајмо да је у периоду 1905-1908 године дозидано северно и јужно крило зграде, преуређен интернат, а 1912. сазидана је посебна зграда за школску болницу. Током окупације 1915-1918. године парк је много страдао, а премештањем С. Адића 1920. године је занемарен. *Седам деценија Учитељске школе у Светозаревоу*, Светозарево, 1969.159-162.

али су радови су прекинути избијањем Првог светског рата.

Електрификација града започела је крајем XIX века, када је Пивара набавила парну локомотиву. Током 1912. године извршена је електрификација радничких стамбених зграда око Пиваре, али се, због избијања балканских ратова, одустало од позива јагодинске Општине да се осветли Главна улица.

Зграда општинског Суда саграђена је 1910. године. У наставку је подигнут и окружни затвор (на месту данашњег „Винарског подрума,, и зграде „Стандарда“). Током 30-их година подигнут је, преко пута улице, срески и општински затвор, у коме су се издржавале казне до 1 године.¹⁰⁹

Према државном попису из 1910. године Јагодина је имала 1177 породица. Укупно је било 5376 становника, од тога 3027 мушких и 2449 женских.

Овај напредак нагло ће бити прекинут избијањем Првог светског рата 1914. године. Осим једне бомбе бачене 18. октобра 1915. године из непријатељског авиона, која је пала у сами центар града, Јагодина није претрпела већа разарања, али је том приликом погинуло шесторо људи. У току окупације 1915-1918. године све фабрике су опљачкане и уништене, богате јагодинске радње опљачкане, школе претворене у војне магацине, логоре и касарне, а Нова црква у коњушницу аустријске војске. Приликом повлачења 1918. године уништена је пруга, мостови, комуникације, транспортна средства, телеграфско-телефонска мрежа.

Према окупационом попису из 1916. године, Јагодина је имала 1209 домаћинстава и 5 157 становника, од тога 2 254 мушких и 2 903 женска. У односу на попис из 1910. године број жена је увећан за 558, док се број мушкараца смањио за 773. За шест година бележимо повећање за само 32 домаћинстава.

Крајем 1918. године у Јагодину се враћају војници са фронтана, интернирани грађани из логора и избеглице из околних села. После шестогодишње ратне паузе јавља се масовни пораст склапања бракова, чиме се у знатној мери повећава природни прираштај становништва у Јагодини.¹¹⁰

¹⁰⁹ Саво Ветнић, *ЛП Стандард*, 18, 30, 34, 35.

¹¹⁰ Види Д. Дедић *Окупација Јагодине 1915-1918. године*, Корени, 2002, 107.

Обнављају се уништене и опљачкане школе и фабрике, уз истовремено проширење и повећање обима производње у модернизованим индустријским предузећима. У Јагодини се концентришу судске, привредне, здравствене, културно-просветне и административне надлежности, тако да она постаје врло значајан регионални центар.

Бележи се јак прилив земљорадничког становништва. Али, као и пре 50 година, придошло становништво се убрзано одваја од земљорадње, тако да је 1920. године, било само 88 земљорадничких породица.

Све су ово услови за окупљање ранијих и ангажовање нових контингената радне снаге. Овај процес развоја градског становништва наставиће се све до краја Другог светског рата. У овом периоду од 1920 до 1945. године врло је битна прва деценија од 1919 до 1929. године.¹¹¹

Током 1919. године и касније Јагодину насељавају породице руских емиграната. Најпре су дошли официри, за њима припадници високе и више средње класе, а на крају интелектуалци.¹¹² Многима од њих је Јагодина била успутна станица, али се до 1929. године у граду формирала етничка колонија са око 30 домаћинства и 78 становника. Према сећању старијих Јагодинаца Руси емигранти су се уочавали по домаћој и општој култури, што је

било у несразмери са њиховим видљивим материјалним сиромаштвом. Углавном су радили су као наставници и професори у основној школи, Гимназији и Учитељској школи.¹¹³

Осим њих у Јагодини је живело 15 породица Цинцара са око 60 чланова и 12 породица Јевреја са око 60 чланова.

Већ од раније су Јагодину насељавале две колоније Рома, једна око данашње Жанове улице и друга, „ковачевачка” око улице Стевана Мокрањца.

Према првом попису након Првог светског рата, 1921. године, Јагодина је имала 4863 становника. У попису 1931. године Јагодина је бројала 6912 становника, што нам говори о интензивнијем расту становништва, у периоду 1921-1931. У овом периоду бележи се висок степен наталитета, постепено опадање морталитета и појачане породичне миграције трговаца, занатлија, сељака-радника и пензионера из мањих варошица у Јагодину. Мотиви доласка у нову средину су:

обнављање привредних делатности, ступање у државну службу, школовање, и др.

Следећи период од 1931 до 1941. године карактеристичан је по смањеном порасту становништва, тј. по равномернијој популацији града. Разлози за то су: иселјавање у друга места, најчешће у Београд (углавном државни

¹¹¹ М. Сушић, нав. дело, 10. О. Врховец, нав. дело, 18.

¹¹² Б. Цветковић, *Трагови ликовног стваралаштва Руса емиграната у Јагодини, Корени I*, 111.

¹¹³ Б. Цветковић, исто, 112.

службеници и трговци); појава економске кризе 1929-1933. године, која битно утиче на природни прираштај становништва; затим опадање миграција са села, јер се у граду формирају контингенти радне снаге из локалног природног прираштаја, и сл.¹¹⁴

Појачани прилив становништва бележимо 1939. године, када у Јагодину стижу на десетине чешких и око 250 пољских избеглица. Током 1938-1940. године у Јагодину мигрира јеврејско становништво из Хрватске и Босне. Један од њих, Дезидер Рот је 1940. године подигао „Фабрику шешира” (данашња „Ресава”) и довео из Суботице 65 мађарских стручњака.

Са почетком Другог светског рата у Јагодину пристиже избегло становништво из Македоније, Косова и Метохије, Словеније, Хрватске и Босне. Највише је било Словенаца из Марибора и Птуја (око 300), који су се средином 1941. године населили у Јагодини и околним селима. Велики број запослио се у јагодинским фабрикама и трговинама.

Приликом пописа становништва 1961. године установљено је да је 1814 становника било досељено у Јагодину у периоду између 1920 и 1940. године. Половина од ових досељеника населила се током рата 1940-1945. Из самог града, током рата страдало је 206 Јагодинаца.

Процес урбанизације, прекинут избијањем рата, настављен је још интезивније, током двадесетих и тридесетих година XX века.

Радови на измештању и изградњи нове пијаце обновљени су после Првог светског рата. Током 1924. године подигнута је ограда око црквене Порте. Септембра, исте године јагодинска општина је усвојила *План за израду Нове пијаце и Анекс за израду попречне улице од*

Ракитовске до Железничке улице, (ткз. Други делимични Регулациони план Јагодине.¹¹⁵ Радови на новој пијаци су окончани 1926. године, а најтежи део посла било је затрпавање дубоке јаруге дуж данашње улице Максима Горког¹¹⁶

Простор Нове пијаце подељен је на Женску, Житну и Сточну пијаци. Женска пијаца се налазила на месту где је и данас. Житна пијаца је лоцирана у Штросмајеровој улици, на плацу некадашње Мезулане. Сточна пијаца се

налазила преко пута Женске, уз железничку пругу.

У плану је је био утврђен и основни просторни габарит будућег *Сквера* и дато ово име са уцртаним местом за будући споменик и контурама дводелног парка.¹¹⁷

Током 1928. године изграђена је једна од најлепших зграда у Јагодини, ткз. „Багрданчева вила”, данас зграда Музеја наивне уметности.

Радови на подизању Споменика палим и умрлим Јагодинцима 1912-1918, су се одужили, па је он свечано откривен 7. децембра 1930. године.

Осветљавање града започето је око 1920. године, постављањем двадесетак фењера у Дугачкој и Железничкој улици и Левачкој чаршији. Када је 1926. године добијена опрема за електрификацију (на име ратне отштете из Немачке), започет су припреме за електрификацију. Монтирање је извршено 1928. године, а зграда за централу саграђена је на месту срушене цамије (данас зграда Бокс клуба). Почев од 1. јануара 1934. године Јагодина је добила електричну енергију преко целог дана.¹¹⁸ Пред Дуги светски рат сваку већу улицу осветљавало је 10-15 сијалица, монтираних на дрвене бандере.

У периоду од 1921 до 1941. године у Јагодини је изграђено 590 нових и порушено 197 старих зграда.¹¹⁹ Карактеристично за овај период урбанизације је да се, и поред постојећег Регулационог плана, многе од новосаграђених зграда, приликом избора система грађења, одликују слободним избором градње. У истој улици настају различити системи изградње, различите висине зграда и њихове архитектонске, често врло контрастне, међусобне неусклађене вредности, које су биле у супротности са регулационим планом. Зграде су подизане уз саму улицу, са колским простором

¹¹⁴ М. Сушић, нав. дело, 11.

¹¹⁵ Саво Ветњић, *Инжењери и геометри у Јагодини 1844-1944*, Јагодина 2003.

¹¹⁶ Према мишљењу С. Ветњића ова јаруга представља старо корито Белице.

¹¹⁷ Сквер је урађен у виду два ограђена елипсоидна простора поред споменичког постаментa, издељена на више цветних композиција, а са унутрашње стране ограде су засађене 24 тује, 4 шимшира и 2 јоргована. У пролеће 1937. године тује су извађене а уместо њих су засађени шимшири (што је изазвало протесте грађана, нарочито после сазнања да је тадашњи градоначелник Делимир Петровић засадио тује као дрворед око своје vile у Арачлијсом потоку. Марта 1945. године Градски народни одбор Јагодине је набавио 45 туја и засадио их уместо шимшира, као и 60 платана на Скверу и дуж Железничке улице. Саво Ветњић, *ЈПС стандард*, 35.

¹¹⁸ *Моравски гласник*, број 92.

¹¹⁹ М. Сушић, нав. дело, 11.

Година	1900	1910	1916	1921	1931	1945
Број становника	4 765	5 376	5 175	4 863	6 912	7 185

за двориште и тротоарем, са кога се улазило у двориште.¹²⁰

Приликом премера и класирања земљишта, ради опорезивања, 1928. године у Јагодини је је утврђено да има 1 360 кућа, на површини од 1 880 ха, од чега: њива 900, шума 250, ливада 120, пашњака 60, винограда 60 и окућница 490.¹²¹

Током наредних година Јагодина се све више урбанизује и граде се:

Хотел „Српски краљ”(Палас) 1931. године и више породичних зграда Петра Таушановића и синова у центру града; Дом старца и старица, 1931. године;Трговачки дом по пројекту архитекте Момира Коруновића, 1932. године; породична кућа браће Којадиновић, 1932. године, до Хотела „Српски краљ”; Соколски дом по пројекту Момира Коруновића, 1935. године; Занатски дом по пројекту Фрање Урбана, 1935. године;

30-их година започети су радови на подземној канализацији до Белице, али овај проблем остаће још дуго времена нерешен. Урађена је канализација од зграде Гимназије (налазила се у данашњој згради школе 17. октобар) и зграде старе општине (данас дописништва РТС-а).

Током 1932. године, на основу Закона о катастру, сачињен је „Списак сопственика земљишта, поља, места званих и кућа по бројевима”, а 1934. године израђен је Трећи Регулациони план вароши Јагодине.¹²²

Градско веће је половином 1940. године усвојило Грађевински правилник за Град Јагодину, а 22. 8. 1940. године изабран је први Грађевински одбор. Ускоро се осетио рад Одбора, јер је донета одлука о бетонирању тротоара по улицама и давање кредита „за оправку и преправку старих и изградњу нових зграда”.¹²³ Просечене су нове улице (једна, поред улице кнеза Милете, друга, Бријанова улица, између плацева Мила Трпковића, иза кафане

„Темнић”, која се пружа на североисток ка имању Пиваре), проширена је улица Војводе Путника и израђен тротоар.¹²⁴

Након краткотрајног али жестоког отпора Јагодинаца 10. јуна 1941. године Немци су окупирали град. Већ на седници Градског поглаварства 12. јуна изабрани су нови градски већници и нови председник општине Трифун Ђурић, трговац из Јагодине, који је у свом говору нагласио да се на политичке партије не сме обраћати пажња нити да се ради партизански већ све у интересу српства и нашег града.¹²⁵

Нове власти су се углавном бавиле градским комуналним проблемима.¹²⁶ Почетком октобра 1942. године, после неколико седница, на којима је вођена жустра расправа, Градско поглаварство је усвојило Пројекат Регулације Идејне Скице Јагодине.

Овај пројекат је био доста напредан за своје време, јер је, на основу статистичких података о прираштају становништва, социјалним и економским приликама и склопу становништва, требао да регулише урбанистички простор за индустрију, трговину, сувоземни и железнички саобраћај (планиран је и аеродром), места за циглане, кречане, мајдане камена и сл, начине становања, модерно поплочавање града, подизање нових јавних грађевина, итд). Али, време и наредни догађаји нису дозволили да се овај Пројекат спроведе у дело.

¹²⁴ Исто, 71, 72.

¹²⁵ Исто, 74.

¹²⁶ Тако, на пример, на препоруку Краје команде јагодинска општина је априла 1942. године, купила две моторне пумпе на колицима са цевима за прскање. Цеви су постављене у улици Краља Петра, почев од Пиваре, па даље свуда где постоји коцкаста калдрма, улицама Вука Караџића и Левачкој, на скверу, у улици Престолонаследниковој ка железничкој станици, ка Трговачком дому и у улици краља Александра до Марићеве куће. Или у јуну 1943. године, Крајскоманда је наложила да се хитно оправи улица Светозара Марковића, како би се омогућио пешачки пролаз немачким официрима који станују у овој улици. ИАЈ, *Записник са седница Градског поглаварства 1941-1943*, 56, 68, 88.

¹²⁰ Бранко Максимовић, *Идејни развој српског урбанизма*, Београд, 1978, 100, 102.

¹²¹ С. Ветнић, *Инжењери и геометри у Јагодини*.

¹²² Исто.

¹²³ ИАЈ, *Записник седница Градског већа 1940-1941*, 37, 62.

Снимак Јагодине из 1940. године

Dragoslav Dedić

Historical Archives of Jagodina

Summary

**URBANISTIC AND DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF JAGODINA
XIV-XX CENTURY**

During the last 600 years, the town of Jagodina has passed through the varied phases of urbanistic, cultural and ethnic development. Mentioned, for the first time (the end of 14th century), as a small village with commercial place in fruitful valley of Velika Morava, Jagodina has been developing as an commercial point during the period of Serbian Despotate. Besides that, the period of Turkish domination (since the second half of 15th century) added the new role and importance to Jagodina, as an significant traffic spot and military station.

After the Serbian Revolution, and through the whole period of 19th century, Jagodina has been growing and developing as an administrative, traffic, commercial-trading and cultural centre of the district. In 20th century, especially in the period between two World Wars and after the Second World War, Jagodina became the modern town by rapid developing of industry, communications, education, health service and legal system.